Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика

од

А. БЕЛИЋА

Први ћирилски споменици, који су нам сачувани, припадају крају или, у сваком случају, последњој четврти XII века, дакле, времену када се св. Сава родио или када се отпочињало његово образовање. Није зато чудо што и у време његова боравњења у Хиландару, у време његова пунога развитка, — наша ортографија није била још потпуно развијена, тако да су се у њој могли опажати и трагови рада св. Саве. Питање о томе раду и утицају св. Саве у том правцу отежано је тиме што, пре свега, немамо сачуваних Савиних дела у оригиналу и, друго, што не знамо: у коликој је мери у састављању тих дела учествовао св. Сава непосредно. Зато се морамо обратити ортографији и језику тих дела да бисмо из њих поцрпли — колико је то могуће — податке о свему томе. При овом испитивању могу бити узети у обзир на првом месту ови споменици: Хиландарска повеља Немањина од 1199 год., Карејски типик Савин, Хиландарски типик и Хиландарска повеља Првовенчанога. Прва су три споменика наштампана у Списима св. Саве Вл. Ћоровића (Београд, 1928), а Хиландарску повељу II наштампао је А. Соловјев у Прилозима П. Поповића, књ. V стр. 66—71. По тим ће издањима ти споменици бити навођени (са скраћеницама Х П I, К Т, Х Т и Х П II). Поред ових споменика ми ћемо се користити и свима другим, а нарочито Иловичком крмчијом, који нам у овом правцу могу бити од помоћи.

Али иако нам из ранијег времена нису сачувани ћирилски споменици, ипак ми можемо смело тврдити да је њих морало и ранији бити, јер и најстарији ћирилски споменици — као што су повеља Кулина бана од 1189 год. или Мирослављево јеванђеље—јасно показују да им је морао претходити дужи развитак ћирилских споменика извесне врсте. Да бих то показао, ја се морам задржати на неким странама тога развитка.

1.

Велики и многозначајни је споменик наше старе писмености Мирослављево јеванђеље, не само по лепоти својих орнамената, по свечаности израде, него и по унутрашњем значају своме. Пре свега, тај споменик припада — по цртама своје ортографије — много старијем времену него што је на пр. повеља Кулина бана, дакле 1189 година (Мирослав, брат Немањин, владао је у Хуму и умро је око 1198 г.). Јер Мирослављево јеванђеље, иако не у старој употреби, има још знаке ѫ и ѧ, од којих у повељи Кулиновој и помена нема. Па ипак и Мирослављево јеванђеље претставља споменик са много нових црта и са извесном стилизацијом старих црта која се могла развити само у току времена: не треба никад изгубити из вида да се ортографија споменика врло полако и споро мења. Тако је било некада, а тако је и данас у свима књижевностима света. У писању има увек много више конзерватизма и традиције неголи у многим другим културним радњама.

Тај споменик, Мирослављево јеванђеље, био је више пута предмет испитивања; па ипак, ја мислим, о њему и приближно није још све речено. У последње време позабавио се њиме проф. Ст. Кубакин у књизи „Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу" (Посебна издања С. К. Академије, књ. 52, 1925 г.). Једно од првих питања које је морао ставити Куљбакин—било је: ко је писац Мирослављева јеванђеља, управо колико је руку сарађивало на том значајном споменику наше старе писмености.

Руководећи се палеографском страном овог споменика, Куљбакин утврђује да су два човека учествовала у изради његовој: Варсамелеон, који је, вероватно, написао црним мастилом главни текст споменика (он је записао на крају споменика своје име, и начин писања слова у томе имену слаже се са начином писања главног текста), и дијак Глигорије, који је написао крај рукописа и запис (358б—360б страну текста), орнаментима украсио текст („заставихь ... златомь", како он вели у своме запису на стр. 360а) и написао црвеним мастилом (киноваром, цинобером) натписе над јеванђељским читањима.

Куљбакин се даље не бави ни личношћу, ни језиком ни ортографијом дијака Глигорија, већ наводи неколико тврђења Љуб. Стојановића која подвргава критици.

Ја мислим да нам се на томе ваља мало исцрпније задржати, јер исто онако као што Мирослављево јеванђеље својим главним текстом и његовим особинама претставља велики значај као споменик II половине XII века, толики исти и значај и интерес претставља и ортографија и језик Глигорија дијака, савременика Варсамелеонова.

Љубомир Стојановић (Фотолит. издање Миросл. јев. краља Александра Обреновића, стр. 214) ставља питање: да ли дијак Глигорије није био католик, зато што се у натписима над јеванђељским читањима находи 10 пута употребљена реч *мьша* (исп. саврем. *маша*, лат. missa), а само шест пута *литоͮр* (литургија); а познато је да се код нашег народа западне цркве литургија зове *маша* (*машити*, служити и сл.). У исто време Стојановић наводи у корист те претпопоставке и натпис *Жвань Батиста* (на стр. 71а) у једном од орнамената овог јеванђеља.

„Поводом тих интересантних претпоставака Љ. Стојановића — вели Куљбакин (op. cit. 8) — можемо напоменути да је од свих могућих објашњења најмање вероватно оно које доводи у везу реч *мьша* са личношћу Глигорија као католика; јер од десет примера те речи 5 припадају руци Глигоријевој (281б $_{18}$; 232б $_{17}$; 238б $_{17}$; 271а $_{21}$; 274а $_{17}$), а других пет (281б $_{19}$; $_{23}$; 213б $_{7}$; $_{11}$; 298б $_{10}$) — главној руци (тј. можда Варсамелеону). Реч пак литор=литоургиıа припада искључиво главној руци, а никако Глигорију".

Ја мислим ипак да је ово недовољно, па да ствар буде дефинитивно решена ма у коме правцу; а када би све ово што вели Куљбакин било и апсолутно тачно, то још не би говорило тако отсудно против могућности коју је изнео Стојановић. Али да priђемо ближе питању о дијаку Глигорију.

Од местâ у МЈ са именицом *мьша* која се приписују Варсамелеону у два натписа (281б $_{19}$ и 281б $_{23}$) и нема речи *мьша*[1]), а, с друге стране, било би врло невероватно када

[1]) Ту је код Куљбакина штампарска грешка: место 281 требало је да стоји — како је исправно код Стојановића — 208.

би на истој страни, тј. на стр. $281б_{18}$, и то у истоме ступцу, један натпис писао Глигорије, а друга два — Варсамелеон. То изводи Куљбакин на основу разлике нацрта, вероватно, слова ч; међутим при сличности целог начина писања тих натписа — то није довољно. На стр. 298б могло би се у први мах помислити да је натписе писао Варсамелеон; али ако се мало оштрије погледа, видеће се да су киноваром (цинобером) писане речи ипак друкчије неголи речи писане црним мастилом, и да и оне могу потицати од Глигорија, који је ту — пошто су се његова црвена слова налазила међу црним Варсамелеоновим — мало удешавао њихов карактер према начину писања основног текста. Али та је страна рукописа врло занимљива са једне друге своје црте. Ту се реч *мьша* баш налази у основном тексту, тако да ту нема *никакве* сумње да ју је написао Варсамелеон; зато ту о киноваром писаном тексту не треба ни говорити.

Из овога се види да се реч *мьша* находила и у основном тексту и у оном који је писао Глигорије. Питање је сада: да ли је дијак Глигорије унео реч *мьша* из *свога* језика или ју је нашао у тексту са кога је преносио киноваром речи у МЈ. Мислим да се може, готово са сигурношћу, рећи да је реч *мьша* — поред речи литоургиꙗ у мањем броју случајева — дијак Глигорије налазио у тексту са кога је натписе над читањима уносио у МЈ. А тај текст је имао све *карактерне* особине Мирослављева јеванђеља у које дијак Глигорије није дирао. Сасвим је сигурно да је ту нашао и *мьша* које је у свом тексту остављао као и све друго.

За то није тешко дати доказе. Испитаћемо прво ортографију и језик дијака Глигорија од стране 358б до закључно 360б.

Његова би ортографска правила била ово: а) ꙗ употребљава Глигорије и после вокала, и у почетку речи и иза сугласника сасвим правилно: α) ꙗко 358б (ter), 359а, 359б (ter); ꙗронь 359б, ꙗростию 360а; β) твоꙗ 358б, 359б, 360а (bis), моꙗ 359б, поношениꙗ 359б, кьсиꙗ 359б, излиꙗ сє 359б, 360а, прѣпоꙗши сє 359б, диꙗкь 360а (bis); γ) прославлꙗѥ сє 358б, вьнемлꙗитє 359а, нынꙗ 360а. Интересантно је да овде никада није употребио ѣ у значењу ꙗ; само напред на стр. 355а у за-

писy са стране он је *у духу* основног текста Мирослављева јеванђеља написао Григорик са ѣ у значењу ꙗ[1]).

Тако исто Глигорије дијак употребљава сасвим исправно и ю иза вокала и иза сугласника: α) мою 359б, кьспою 359б и сл.; β) всю 358б, блаклю 358б, людие 359а, землю 359а, 360а, спасителю 359б. У речима као чюдеса 358б, кнезю 360а, 360б— Глигорије иде за начином писања умекшаних сугласника старијих рукописа. Само сам једном приметио пюстиши 360а — у духу овог споменика; иначе се пише правилно оу (исп. ниже).

Што се тиче є и ѥ, то се ту опажа да је свега шест пута употребљено ѥ (ѥзы[к] 358б, ѥзыци 359а, спсение 358б bis, сиѥ 360а, поми[л]оуѥши 359а), иначе употребљава једино є и у значењу ѥ у свима положаима: α) єлѣнь 358б, єси 359а, 360а, єсть 360а bis, 360б; β) жєдаєть, бжиєю 358б, моємоу 359б, своємоу 360б, подобаєть 360а, поєть 360а, твоєю 360а, твоєг(о) 360а; γ) твоє 359б, людиє 359б, моє 359б, Глигориє 360а, євиглиє 360а; δ) оустрьмлениꙗ 358б, гнємь 359а.

Ови су нам подаци о ортографији Глигоријевој врло драгоцени, јер се из њих види да се он у натписима у МЈ није држао своје ортографије, већ је преписивао онако како је налазио у тексту са којега је преписивао. Он је, тако рећи, транслитерирао, пресликавао своје натписе од слова до слова. Само у *врло* ретким случајевима он пише по својој ортографији. Сасвим је редовно у натписима ѣ у значењу ꙗ које Глигорије иначе не употебљава, а основни текст МЈ редовно га употребљава: ѥв[л]ѣ 344а (4 пута), 343б, 348б, 349б и тако често; ꙗли[ѣ] 344а (5 пута), б (2 пута) 343б (3 пута) и тако често; маѣ 338б, 336б (3 пута), 337а и сл.; ѥнварѣ 316б, новрѣ 349б, сєптєврѣ 313б, октєврѣ 313б, чтє[н]ѣ 349б, 348б, алѣлоуѣ 308а и тако увек. Међу многобројним примерима таквога писања свега сам једном нашао прєпоꙗ 225а. Затим он често употребљава у овим натписима ж, које у свом тексту на крају рукописа

[1]) Исп. такође да овде пише *Григорић* без дисимилације првога *р* у *л*, док у запису на крају текста двапут пише своје име са *л* (Глигориє).

никад не употребљава: за ж^т 338б, 99б, сжк 87б, 68б, 48а, 15а, кк нж^же 49а и сл. Тако исто употребљава често ю место ѹ као што је обично у основноме тексту МЈ: сю^к 311а, 343б, 349б, 348б, акгюс 344б (два пута), 346 (осам пута), 348б и др., ма да се употребљава и авгоуста 344а, б, лю^к 343б, 338б и сл., ма да има и правилно лоукы 148а, 150б, 147а, 145б и сл., кк срдю 19а, иwсифю 16б и сл. Тако исто пише се увек є у значењу ѥ у свима положајима; само сам двапут забележио ѥ: ѥвнге^л^ѥ 351а и ѥвийлиѥ 18б према многобројним случајевима употребе є[1]). Напослетку и толико карактеристична реч за овај текст євийлиє обично се тако пише и у овим натписима (337б, 238б, 219а, 58а, 49а, 19а, 20б, 18б, 3а, 2а и сл.); сасвим ретко у духу дијака Глигорија находимо євнглиє (исп. 307а, 145б, 351а).

Из свега се овога види да је дијак Глигорије верно преписивао натписе из текста састављеног у духу основног текста МЈ и да је само у минималном броју случајева уносио знаке своје ортографије. Из тога следује са несумњивошћу да је и реч *мьша* он свугде преписивао из тога текста, јер би било невероватно да он сам реч литоургиꙗ замени том речју. Готово је поуздано да су се обе те речи находиле у оригиналу МЈ, као што на то упућује и једном употребљена реч *мьша* у основном тексту, који потиче од руке Варсамелеонове.

Али то нас упућује и на једну другу ствар. Када је Глигорије дијак тако верно преписао све натписе не мењајући у њима ништа или врло мало, зар није сасвим природно претпоставити да је он тако исто верно прецртао са туђег узора и све орнаменте, а међу њима и онај на страни 71а у којем стоји написано жвань катїста. Према томе и реч мьша и жвань катїста не би ништа сведочиле о католичанству дијака Глигорија, већ би упућивали само на то да се један од оригинала Мирослављева јеванђеља морао употребљавати и код католика. Тада је у њему литоургиꙗ, ако је тако стајало у првобитном тексту, замењено на више места речју

[1]) У једном препису црним мастилом између редова који припада, вероватно, такође Глигорију нашао сам дѣлаѥ, злаꙑ 12а.

мьша и тада је он могао добити орнаменте са очигледним романским утицајима. Ја идем још и даље и сматрам да би нас то упућивало такође на закључак да је један од ранијих оригинала Мирослављева јеванђеља писан глагољицом. Томе се закључку не противе ни у колико ни ортографске ни језичке црте Мирослављева јеванђеља о којима ћемо говорити и мало ниже. А сада нам остаје питање о дијаку Глигорију: шта претставља његова властита ортографија и на шта нас она, заједно са особинама његова језика, упућује.

Пре свега — ко би могао бити дијак Глигорије? Његова ме ортографија упућује да је он световно, а не свештено лице; да се спремао за логотета или чиновника при каквом кнезу или великодостојнику тога времена. Његова је ортографија била светског карактера који су показивале повеље наше. Зато је из те ортографије избачено ѫ, ѧ, ъ, а јотовани вокали употребљавали су се мање или више правилно. За Глигорија то вреди за ꙑ и ю; ѥ се код њега употребљава сасвим мало.

По записима које је Глигорије дијак оставио у МЈ види се да је желео да га велики кнез Мирослав остави у својој служби; међутим, како ми се по свему чини, то му није пошло за руком. На стр. 355а он пише: „Ти, Боже мој, дарежљиви и милостиви, подари милост своју мени, Григорију грешноме, да бих у Господина у милости био. У тебе се уздам“. У запису на крају јеванђеља та је нада већ знатно мања. Запис у преводу гласи: „Ја грешни Глигорије дијак, недостојни назвати се дијаком, украсих (заставихъ) ово јеванђеље златом кнезу великославноме Мирославу, сину Завидину. А мене, Господине, грешнога не заборави, већ ме себи сачувај. Јер је мени који сам радио теби, Господину кнезу својему, жао, Господине, ако ме не ушчуваш грешнога“ (360а-б).

Могло би се рећи да дијак Глигорије није остао у служби код кнеза Мирослава. Та служба је требало да буде, вероватно, писарска.

Ја бих рекао по језику и ортографији да је Глигорије дијак изучио школу у таквој средини у којој се није чувала разлика између ѣ и е. Оно је у његову језику имало гласовну

вредност звука *е*: потрьпеҳь 358б, виде (ако није part. praes.) 359а, всеко 358б (свакако механички написано место вьсѣко), елѣнь 358 б, кь тве 359 б. У ниже наведена три примера очекивали бисмо императив који је дијак Глигорије могао заменити презентом (за први случај то је несумњиво), тако да у њима не морамо имати погрешну замену звука ѣ: въсплещете 359а, въскликнете 359а, приде^т 360а. Али и оно примера што је горе наведено, довољно је да покаже да Глигорије није осећао разлику између **ѣ** и **е**. У то време **ѣ** и **е** се нису разликовали у руској азбуци. И друге ме црте ортографије дијака Глигорија гоне да претпоставим да је своје дијачко образовање Глигорије могао добити у Светој Гори, на Атону, где је у то време било доста и руских књига и руских монаха.

Мора се претпоставити да је било у XII веку, можда већ од његова почетка, доста Срба који су се одавали преписивању црквених књига и спремању за тај позив и за црквени позив уопште. Од почетка XII века Бугари су имали у Св. Гори свој манастир (Зограф), а од краја XI века Руси су имали на Атону такође своје манастире (исп. о томе ниже). Иако су се у то време разликовале већ редакције црквених споменика, бугарска, руска и српска, несумњиво су једни читали дела писана другом редакцијом, и тако су невољно потпадали под утицаје и језика и ортографије друге редакције. То ће се лепо видети при анализи ортографије и језика Хиландарског типика, али се то, до извесне мере, види и по језику дијака Глигорија. Тако се који пут у његову језику види и замена ѧ вокалом *а* после шуштавих сугласника: възкаша 359а, и даша вь ꙗдь мою зльчь 359б, мѣти (тј. милости твоꙗ acc. pl.) твоꙗ ги въспою 359б, разоумѣваꙗ (part. praes), поношениꙗ и притча дше (притьчѧ) 359б. Запазио сам једанпут и у натписима сличну особину: на мни ѿк зач^л а 274а, која није апсолутно сигурна, већ само вероватна: *зачала* (пошто је *л* натписано, али би могло бити и зач(е)ла)[1]. На тај утицај руске редакције, до извесне мере, ја сводим и то што дијак Глигорије неједнако употребљава јотоване

[1]) Исп. о томе и примедбу Каљбакинову, op. cit. 95, испод текста.

вокале. Док ю и ы правилно употребљава и иза вокала и иза сугласника, дотле ѥ не употребљава никако иза сугласника, а иза вокала — сасвим ретко, дакле, онако како се у руским споменицима тога времена употребљавало є у обема функцијама. На руски утицај код њега тешко би било свести и дождь 358б, сьнемь 358б, праведьникь 359б (поред правьдьнаго 358б, правдникѹ 359б, сьзда 360а и сл.), јер се таква замена полугласника находи и у старословенским споменицима.

Али у дијака Глигорија има других особина које одају у њему Србина. у чијем се језику находе оне црте које и у другим споменицима краја XII века: оу=вь 355а, дѣ ми есть 360б, дѣ мне не хранши 360б, исп. дѣ ѣ не потворихь (а ја...) II Хиланд. пов. Прилози V 70_{30}, дѣ quia s. v. Даничић, Рјечник из књиж. старина српских I 324; вьздрадоуимы се 360а може припадати основном тексту споменика (као што претпоставља Куљбакин op. cit. 50), али баш зато што се у основном тексту врло ретко јавља таква особина (још свега двапут), можемо је приписати пре дијаку Глигорију. Тада би био сличан таквој особини Хиландарског типика: ѣмы $68_{8, 10}$, 65_{12}, имамы 51_{19}, повелѣваемы 39_{9} (повелѣвамы) 62_{20}, 49—50, 133_{19}, приемлы 134_{18}, есмы 53_{15}.

Из свега овога можемо извести општи закључак: 1) да дијак Глигорије није припадао оној писарској световној школи која је била у Хуму у то време; 2) да нас његова ортографија води на исток, у Св. Гору и 3) да она није без извесних руских утицаја.

Пошто смо тако отклонили претпоставку о томе да је дијак Глигорије био католик и пошто смо свели на праву меру значај његова текста за проучавање језика и ортографије Мирослављева јеванђеља, прећи ћемо сада на одређивања значаја ортографије Мирослављева јеванђеља за стварање редакције српских црквених споменика.

2.

О ортографији Мирослављева јеванђеља доста је писано[1]. Па ипак о њој није још све речено. Ово су основне црте

[1] Исп. код Љ. Стојановића, op. cit. 204, Ст. Куљбакина, op. c. 15 - 21.

њене: ѫ се употребљава у значењу ѫ и ѭ; како се ти знаци у Мирослављеву јеванђељу замењују гласовима ѹ и ю, то се и ѫ замењује у свима положајима или гласом ѹ или гласом ю. Тако је дошло да се и једини јотовани знак ю неправилно употребљава у МЈ, јер је у свести његова преписивача било да у извесном положају оно има вредност звука ю (исп. моѫ = мою), па је тако и место бѫдѫ добивено бюдю поред боѹдоѹ, боѹдю, бюдоѹ и сл. С друге стране, звук є употребљава се у значењу є и ѥ, па је тако могло и само *оу* да значи ю, на пр. у лоѹдиє и сл. Сем тога употребљавало се поред є у истом значењу и ѧ и Δ на пр. ємоѹ или ємю, ѧмоѹ, Δмю и сл. У значењу старога ѣ и звука ꙗ — употребљавало се ѣ: ѣко 97б, ѣсти 103а, пиѣницами ib., ѹвоѣ сє 105а, и сл. (ретко прѣꙗвьшє 105а, и сл., исп. Куљбакина op. cit. 20, Стојановић op. cit. 204, са нарочитим ограничењем), назарѣнинє 106а, оѹчитєлѣ (често) итд., као што се види, и после самогласника и сугласника.

Тако је створена или се ишло к томе да се створи нарочита ћирилска азбука. С једне стране, јотовани се вокали, углавноме, нису употребљавали, и онај једини, који се употребљавао (ю), — није се употребљавао правилно. То је све водило ка новој употреби тих знакова. У исто време још су се у знатној мери употребљавали и знаци за носне гласове ѫ и ѧ (Δ), истина без старе своје вредности, већ као знаци за ѹ и ю (ѫ), за є и ѥ (ѧ, Δ). То је све показивало да није од времена писања МЈ било удаљено време када су у оригиналима тога текста ти гласови и правилно употребљавани. Али је у ту употребу унесена једна измена: ниједан од тих гласова није био јотован.

Ја нећу улазити у питања о развитку ортографије старословенских споменика. Али је поуздано да у једној епоси развитка ортографије старословенских споменика, вероватно првој, није било засебних знакова за ѧ и ѩ, већ се употребљавао један знак за оба. То је урађено у овом споменику и са ѫ и ѭ. Оба су сведена на ѫ. Али, с друге стране, онако као у некадашњим старословенским споменицима (Супрасалском зборнику и Хиландарским листићима, исп. Куљбакина, Le vieux slave, 1929, 42 и даље) употребљавају се две шаре за ѧ: ѧ и Δ.

Нема никакве сумње да се тиме хтела диференцирати употреба ѧ у различним положајима (као што је и заиста био случај у старословенским споменицима), али се данас према Миросл. јеванђељу не може рећи у којем је правцу у његовим ранијим оригиналима та диференцијација била извршена. Графика се развијала све више у правцу неупотребљавања јотованих знакова, у духу главних особина најстарије епохе глагољске графике, иако су ти најстарији споменици то бележили на други начин.

За нас су важне још три особине Мирослав. јеванђеља: употреба знака ћ у смислу глагољског ⰼ (умекшаног *г*), употреба једног полугласника, и то *ь* место ранијих двају (ъ и ь), и мењање звука *ы* иза задњенепчаних сугласника *к*, *г* и *х* у *и*.

Прва црта, употреба нарочитог знака за умекшано *г* у облику ћ од којега води порекло и наше *ћ*, везује поново ово јеванђеље са глагољском азбуком. Јер у старословенској ћирилици тога знака није било. Иако се мора претпоставити да су наши стари писци и ћирилицу добили са истока, из старословенских споменика, ипак је јасно да су до тога времена код њих морали бити у употреби глагољски споменици које су они затим самостално транскрибовали ћирилицом и самостално нашли знак за глагољско ⰼ (*г* у речима као *ангелъ* и сл.)

Исто тако су они, налазећи у старословенским споменицима *ь* и *ъ*, почели већ врло рано потискивати један од тих знакова. Та околност што су ћирилски текстови задржали *ь* показује да је наша редакција постала у оним крајевима у којима се полугласник изговарао као глас близак звуку *е* (као *ӓ* или сл.). А тим људима било је познато да се у старословенским текстовима *ь* замењује гласом *е*, а *ъ*— гласом *о*. Они су се зато одлучили за *ь*.

Што се у хрватској глагољици, у првим њеним споменицима, Бечким листићима, Михановићеву октоиху, на Башчанској плочи — употребљава само *ъ*, то је тако исто разумљиво, јер је *ъ* у тим крајевима имало вредност пригушеног *а*. Можда се *ъ* у Гршковићевим одломцима, који су, вероватно, писани негде у крајевима хумским, може на исти тај начин објаснити. Па тако се мора објаснити *ъ* и у бугарским

споменицима место оба полугласника: и тамо оно има гласовну вредност пригушеног *а*.

И тако полугласник ь као једини полугласник наш — знак је стварне промене старословенске азбуке у корист народног изговора Та се промена могла само тамо извршити где се у то време полугласник тако изговарао; а то је била — Зета. Зато се и може рећи да је почетак ћирилске редакције наших споменика извршен у Зети која је први јачи политички центар наше државе. Та се редакција проширила доцније и на Хум и на Рашку. Можда су ти први почеци стварања наше азбуке извршени око краја XI века. Вероватно је све друго у старословенској азбуци у зетској употреби остајало сем два полугласника. Зато и у Мирослављеву јеванђељу, чији главни текст припада знатно старијем времену, нема већ никаква колебања између ъ и ь, већ се употребљава једино ь.

Нема никакве сумње да је оригинал Мирослављева јеванђеља био ћирилски и Куљбакин има права кад вели да нема никаквих непосредних знакова да је он глагољски. Али, ја мислим, да целокупно испитивање Куљбакиново показује да по пореклу своме Мирослављево јеванђеље иде међу најстарије глагољске споменике. То показују и његове гласовне особине (*о* и *е* м. ъ и ь и др.), а нарочито његове морфолошке црте и речник. По толико типичном асигматском аористу Мирослављево јеванђеље показује већу старину од Зографског, по несажетим облицима имперфекта оно је ближе Маријину и Зографском јеванђељу него ћирилским споменицима, по употреби наставка *шете*, *шета* у имперфекту такође, по кондиционалу[1]) и др. особинама (исп. Куљбакина op. cit. 61, 62, 63 и др.) — исто тако.

Из свега тога Куљбакин, и сувише обазриво, изводи врло неодређен закључак: да је старословенска подлога Мирослављева јеванђеља „била споменик XI века никао на македонском терену" (op. cit. 93). Ја пак мислим да нам све то допушта, а нарочито када томе додамо и оно што смо већ

[1]) „У главноме се лексичка грађа Миросл. јев. подудара са грађом старих глагољских споменика" (op. cit. 93).

поменули о глагољском карактеру његове ортографије и реч *мьша*, да је једна од старих подлога његових *прве* половине XI века била глагољска и да је једно време служила као подлога преписима по оним крајевима наше земље у којима се употребљавала реч *мьша*, која је одатле у ту подлогу и продрла. Тек пред крај XI века преписано је, вероватно, то јеванђеље ћирилицом. Тај ћирилички текст свакако је више пута преписиван док није ушао у 2-ој половини XII века у Мирослављево јеванђеље.

Мора се претпоставити да је некад у целој земљи нашој била у употреби глагољица. За глагољашке крајеве то се зна; за Хум је то вероватно, пошто је утврђено да је апостол, који се сачувао у Гршковићевим одломцима [1]), вероватно, ту написан. Сада то видимо и за стару подлогу Мирослављева јеванђеља.

Ако то примимо као тачно, биће нам јасна и употреба ћ у њему, а, тако исто, биће нам јасно и слагање Мирослављева јеванђеља са Гршковићевим одломцима у замени *ы* звуком *и* иза задњенепчаних сугласника [2]).

Уопште та замена (прелаз *ы* иза *к*, *г* и *х*) једна је од старих особина глагољских текстова по источнијим крајевима нашег народа (у Зети и Хуму, а можда и околним крајевима).

Тако је из тих споменика у ћирилске касније преписе продрло и ћ (ћ), ы > и у одређеном положају, ѣ = ꙗ, є = ѥ, є и ю. Како се већ раније поколебала правилна употреба знакова ѫ и ѭ, то су у световној азбуци ти звуци били већ изостављани, тако да — врло вероватно већ око половине XII века — наша се световна азбука потпуно ослобођава тих знакова. Њени основни елементи постају: ь (= ь, ъ), ћ (= ћ, ђ), ѣ (= ѣ, ꙗ), є (= ѥ, є) и ю (чија употреба према ѕ постаје такође нарочита). Ја бих ову епоху у развитку наше ортографије и азбуке назвао зетско-хумском. Она је тада

[1]) Исп. Јагића, Glagolitica II, Grškovićev odlomak glagolskog apostola (U Zagrebu, 1893), 6. За Гршковићев одломак апостола он вели да је могао бити написан негде у јужној Босни или Херцеговини.

[2]) Исп. Белића, Глас LXII (1901) 240.

заузимала све покрајине и у непосредној близини (Рашку, Босну и др.).

У *црквеним* споменицима и после прве половине XII века још се традиционално одржава, ма да у употреби сасвим неправилној, и ѭ и ѫ, и тек ће се ти споменици од њих потпуно ослобођавати у XIII веку, — вероватно под утицајем напредније *световне* азбуке. Зато је потпуно природно што су споменици слични баш Мирослављеву јеванђељу дали повода да се око половине XII века створи зетско-хумска редакција наше *световне* азбуке без знакова ѫ и ѭ које су ти црквени споменици, макар и у неправилној употреби, и даље задржали.

3.

Та зетско-хумска редакција сачувала се неко време у Хуму, а знатно дуже у Босни. У свим повељама у којима се сачувало ћ̆ (ћ) у значењу *ћ* и *ђ*, у којима се употребљава є у значењу ѥ и є, ѣ — и као ѣ и ы имамо њено продужење. Она се сачувала у Никољском јеванђељу и другим босанским споменицима. Баш зато што се она сачувала у босанским споменицима, она се назива обично босанском; али за порекло њено то нема значаја.

Али та се зетско-хумска редакција није дуго задржала у самом Хуму и Зети у непромењеном облику. Чим се државни центар — за време Немањино — преселио у Рашку, добила је та азбука неке мале измене које се могу лепо пратити у Немањиној повељи Хиландару од 1199 године, али које су се, вероватно, и знатно раније налазиле у споменицима световног карактера.

И Немањина повеља[1]) употребљава є у значењу *е* и *ѥ*: своєи 1_{3}, братиє 1_{5}, свое 1_{4}, єзика 1_{6}, строє 1_{11}, поспѣшенниємь 1_{20}, б(о)жиємь 1_{21}, вьсьприємьшоу 1_{21}, моємоу 1_{20}, єсть 2_{5} и сл.; само је једном употребљено ѥ: ѥ 1_{2}. По себи се разуме да се є пише у значењу ѥ и иза сугласника: нєи 1_{1}, разкалєнь 3_{11}, бл(а)гословлєниємь 2_{25}, вьмѣнєна 2_{11}, молєнiѣ 2_{6}, влад(и)чнємь глаголомь 2_{2}, землє 1_{17}, Кобылє 3_{25}, нє acc. pl. 1_{5} и сл.

За *ја* у почетку речи и иза вокала употребљава ѣ:

---

[1]) Ми ћемо је наводити овде по Ћоровићеву издању (Списи св. Саве, 1—4).

ѥьсакоѥко 1_{11}, ѥсно 2_{10} покаѥние 2_{9}, сьплѥсканиѥ 2_{6}, ѥко 2_{8} и сл. Само је једном употребљено ꙗ: оу Милеꙗхь 3_{17}. Иначе се *а* иза сугласника употребљава и у значењу ја: Льпланемь 1_{18}.

Ю се употребљава потпуно исправно иза вокала и у почетку речи: прѣмоудростию 1_{8}, свою 1_{14}, и увек тако; а вокал оу иза сугласника има значење ю: сьблоудати 1_{4}, Неманоу 1_{14}, Ретивлоу 3_{18}, приклоучьшоу се 2_{10}, ѡд(ь)ноудь 3_{11}. Само је трипут у таком положају употребљено ю: землю 1_{1}, чловѣколюбию 1_{10}, любы 2_{13}.

Одавде се види покушај да се докраја изведе паралелизам између ѥ и ю. Исто онако као што је ѥ ограничено на почетак речи и положај иза вокала, тако је учињено и са ю; а исто онако као што се иза сугласника *а* употребљава и у значењу ꙗ (тј. у значењу умекшаног сугласника и *а*), тако се исто употребљава оу (ꙋ) иза сугласника у значењу ю. Ово треба нарочито истаћи. Јер се дешавало и истакнутим стручњацима да ову графичко-ортографску особину и сличне друге тумаче као гласовне [1]).

Све је ово у духу зетско-хумске редакције. Тако је исто у духу те редакције што место *ы* иза *к*, *г*, *х* стоји *и*: гибѣли 1_{12}, погибьшее 3_{14}, погибьшꙋю 1_{15}, ѡдь манастирьскихь 3_{26} и сл., ма да правило није докраја одржано.

Али главна измена којом се рашка редакција одликује од зетско-хумске јесте употреба *к* и *г* место јединог ћ у значењу *ћ* и *ђ*: враклю 3_{29}, 3_{27}, помокию 1_{15}, 1_{20}, аке 3_{25}, тꙋиге 3_{19}, 3_{20}, вьсеге 3_{24}. Само се у једној речи сачувало старо ћ, ма да се у истој речи находи и *г* у том значењу: ћꙋрьгево 3_{24}.

Та последња реч и показује да је писару било познато и ћ, али га он у свима осталим случајевима замењује сугласницима *к* и *г*.

Ја мислим да је та измена извршена у канцеларијама Рашке. Да то није случајност у повељи од *1199* године показује нам и најстарија повеља наша, од 1189 год., повеља Кулина бана.

Иако је та босанска повеља упућена Дубровчанима, она је писана рашком ортографијом. То видимо по употреби у

[1]) Исп. Иљинског, Граммота бана Кулина (1906), стр. 11, 16, 17, 20.

Кулиновој повељи *к* и *г* у значењу *ћ* и *ђ:* трьгѹюкє Старе срп. повеље и писма Љ. Стојановића I, 2$_{5}$, помокь ib.$_{10}$, тисѹка ib.$_{13}$, єванкгєлиє$_{11}$. Истина, има једном и грађамь ib.$_{2}$, али ја мислим да је то унео при преписивању Радоје дијак, а да је у оригиналу било *грагамь*, као шго се и налази у препису на пергаменту који Стојановић назива млађим[1]) (в. међу варијантима наведеним код Стојановића на истом месту).

Све су остале особине као и у Немањиној повељи: ѣ ib.$_{1}$, приѣтєль ib.$_{3}$, диѣкь ib.$_{12}$; вьсакоє ib.$_{7}$, сиє ib.$_{11}$, єваньгєлиє ib.$_{11}$, Радоє ib.$_{12}$, ѹсѣчєниє ib.$_{14}$; крьститєла ib.$_{15}$.

Како је Кулинова повеља написана на десет година пре Немањине, то се из овога може закључити да је ортографија коју налазимо у њој била у употреби у Рашкој када је св. Сава био код куће (он је од оца отишао око 1192 год.). То значи да је св. Сава када је у Хиландар пошао — морао поћи, или је врло вероватно да је пошао, са том ортографијом. Али то не значи да је и после 7—8 година, када је писана Немањина повеља Хиландару, Сава и даље остао са том ортографијом и да је баш св. Сава ту повељу написао. Ја мислим, као што ће то из онога што се ниже наводи бити јасно, да од св. Саве у Немањиној повељи потиче свега једно место: *оу Милеıахь* 3$_{17}$, тј. назив места где се Хиландар налази. Да ли је св. Сава сам то уписао или је написао назив, па га је Немањин писар преписао, — тешко је рећи; али оно ıа свега једном употребљ но у тој повељи, и то само на томе месту, о томе најбоље сведочи. Јер ко би боље од св. Саве знао место на којем се находио Хиландар?

Међутим грађамъ, унесено од дијака Радоја, показује нам, ако је наша претпоставка тачна, да се у Босни у то време употребљавала зетско-хумска редакција наше ортографије

[1]) Ја овде не мислим улазити у појединости о овој повељи. Ја се слажем са проф. Решетаром да је њен текст првобитно латински. Тај текст је преведен на наш језик и написан је био рашком ортографијом Да ли је дубровачки текст — тај првобитни превод или препис са њега из доцнијег времена, то је засебно питање; али ја мислим да је Радоје дијак имао пред собом превод написан рашком ортографијом са којега је он преписао свој текст. Рашка ортографија је у Дубровнику била позната због односа са њом. В. о латинском оригиналу и о овој повељи код Решетара, Archiv für slav. Philologie XXIX (1907) 151 и даље.

која се некад употребљавала и у Рашкој, али је за време Немањино била измењена.

Ова рашка измена старије редакције јавља се доцније и у хумским повељама, а делимично и другде.

4.

Из досадашњег излагања јасно је какву је ортографију св. Сава понео у Св. Гору; а из споменика који су се јавили или под утицајем св. Саве или које је сам написао види се да је ту ортографију св. Сава у току свога бављења у Св. Гори знатно изменио. У сваком случају, у време када је Немањина повеља писана — 1199 године — св. Сава је морао имати другу ортографију. Истина, и у новој Савиној ортографији има доста знакова везе са ранијом ортографијом, али су измене биле већ знатне. Споменици који нам могу дати грађу за питање о томе јесу: Карејски типик (Ћоровић, Списи св. Саве, 5—13), Хиландарски типик (ibid. 14—150) и Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног (А. Соловјев, Прилози П. Поповића V, 66—71 [1]).

За све те споменике може се рећи да су изашли из једне школе: из Хиландарске или Савине школе. То се види и по сличним знацима ортографским и по сличности језика. Најрадикалнији је у томе Карејски типик, тако да се у њему види учитељева рука; а ХТ и ХП II иду за њим.

Основна је црта ове Савине прераде Немањине ортографије — увођење ꙗ и ѥ. Истина, има још доста случајева и употребе ѣ у значењу ꙗ, и є у значењу ѥ, нарочито у ХТ и ХП II, али се ипак већ и у те споменике уводи ꙗ и ѥ.

Тако у КТ налазимо: брат(и)ѥ 5_{7}, ѥсть 5_{7}, подобаѥть 5_{6}, пришьствиѥ 12_{11-12}, оутѣшениѥ 12_{12}, заѥдно 11_{12}, поѥть 11_{12}, ѥдинь 11_{12} и сл.; али се још понегде употребљава и є у том положају: поємь 10_{11}, 11_{4}, поєть сє 9_{4}, пѣваємь 11_{3}, въпадєть 12_{10}, припѣтиємь 11_{9}, вьскрсениє 11_{11}, келиє 6_{8}, въ сиємь 13_{9}, роукописаниє 13_{10}. Иза сугласника у значењу ѥ упо-

---

[1]) Ја ћу наводити те споменике, као што је већ речено, овако: КТ (Карејски типик), ХТ (Хиландарски типик), ХПII (Хил. пов. Првовенчаног), Немањину повељу бележићу са ХПI. Стране су по наведеним издањима.

требљава се редовно є (вь нєи 9_{2}, г(лаго)лємоѥ 12_{4}, г(лаго)-леть сь 10_{9}, оутрьнєю 10_{2}) и само једном ѥ: гл(аго)лѥть 5_{2} Знак ѣ у значењу ꙗ уопште се у КТ *не* употребљава, већ ꙗ и то у почетку речи и донекле и иза сугласника: б(о)гобоꙗзника 8_{5}, моꙗ 5_{7}, ꙗко 5_{2} и сл. Иза сугласника, иако имамо сьвькоупльꙗѥть сє 8_{3}, поставльꙗѥть сє 8_{11}, ипак су чешћи случајеви са *а*: ꙗклаѥть се 5_{9} (наштампано ꙗак-), оуставлаю 9_{1}, оутрьна 9_{12}, кечерна 9_{13}. Најзад се ю употребљава у КТ правилно у свима положајима у којима му је место, и у почетку речи, и иза вокала и иза сугласника. Навешћу примере употребе иза сугласника: нед(ѣ)лю 9_{5}, любо 8_{6}, 10_{13}, ѡставлю 7_{14}, волю 7_{10}, г(оспод)ню 6_{12}, любимаꙗ 5_{7}, любещимь 5_{4}, любимомоу 12_{11}, сьблюдати 12_{3}. Приметио сам само једном неправилну употребу ю: могющни 6_{6} (рекьшю 10_{6} је узето према старијим споменицима).

Иако овде имамо готово све елементе потпуне реформе ортографије Немањина времена, ипак употреба є и а иза сугласника у значењу ѥ и ꙗ и є у значењу ѥ и у другим положајима — везује Савину ортографију са Немањином.

Како према овој Савиној ортографији стоји ортографија ХПII и ХТ?

У ХПII ѥ се употребљава готово увек у почетку речи, доста често, али ређе неголи у почетку речи, на крају речи, а знатно ређе у средини речи; иза сугласника — никад; у свима се тим положајима употребљава и є: а) ѥлма 66_{1}, 67_{20}, ѥже $70_{3, 5}$, 69_{23}, $68_{2, 13, 29}$ итд. — єго 69_{12}, $68_{22, 27, 30, 31, 35}$, 70_{16}, ємоу 68_{20}, 70_{15}, єсмь 67_{19} и сл. б) Милєѥ 69_{32}, спасєниѥ 69_{8} и сл. — сп҃сєниє 69_{11}, даниє 70_{25}, писаниє 67_{20} и сл. в) вѣтвиѥмь 67_{29}, своѥи 66_{2} и сл. — своємь 69_{7}, вєлиєга 71_{1} и сл. б) искључиво: пролѣтьнє врѣмє 67_{27}, вьскрьмлєномь 67_{23}, нє 66_{5}, нємь 68_{19}, 69_{26}, 70_{30}, вл(а)д(ы)чнємь 70_{3}, развалєнь 69_{3} и сл.

У значењу *ја* најчешће се употребљава ѣ, и то и у почетку речи, и у средини и на крају иза вокала; знатно се мање од ѣ у свим тим положајима употребљава ꙗ; међутим иза сугласника никада се не употребљава ни ѣ ни ꙗ, већ искључиво а: а) ѣко 66_{11}, 67_{18}, $68_{13, 18, 20, 33, 34, 35}$ итд. — ꙗко 67_{26}, 60_{19}, ꙗасноу 68_{17}, ꙗсномь 67_{37}, б) даѣниѣ 70_{31}, поѣшє 69_{26} и сл. — растѣꙗшє 68_{19}, сиꙗющоу 69_{16} и сл.; в) прѣ-

даниѣ 69_{26}, рожденіѣ 69_7 и сл. — дѣланиѧ 70_{31}, вѫниѧ 67_{21} и сл.; г) щзонанию 69_{29}, кона 69_{25}, номыщлающоу 68_{12} (са щ место *ш*).

Интересантна је употреба ю. Оно се правилно и редовно употребљава у почетку речи и иза вокала у разним положајима (исп. прѣмоудростью 66_9, сьгледаю 68_{10} и сл.), али се иза сугласника употребљава само када је он *л*, и то не увек, иначе ȣ (оу). Навешћу све примере за последњу категорију: вьзлюбиши 70_4, χ(ри)с(т)олюбивы 69_{18}, χ(ри)с(т)олюбивомоу 69_{21}, любьвны 67_{34}, боголюбивы 69_{27}, нищелюбие 70_{11}, люблениe 70_{10}, любимаго 68_6, любы 67_{20}, 68_{19}, любьвна 68_{30}, родителю 70_9, волю 70_6, землю 66_1, сь людьми 70_{22}; али: сьблоудати 66_4, воноу 67_{31}, ѿноудь 69_{34}, млоу 70_{22}. Сасвим је природно после овога што има и прилично случајева погрешне употребе ю иза сугласника: милюю 69_{20}, ѿлючивша се 68_7, полючити 69_8, Залюгь 70_{18}.

Овде се види сасвим јасно да ХПII има ортографију у потпуности у духу КТ, иако су још многоструке везе тог споменика и са ХПI То је и сасвим природно, јер — као што је познато — ХПII позајмљује многа места из ХПI. Састављач ХПII морао је пред очима имати ХПI. Тако је он, преносећи цела места из те повеље, уносио у своју повељу њене особине и тамо где је непосредно из ње преписивао, па и тамо где је од себе додавао нов текст.

Најинтересантнији је у овом правцу Хиландарски типик, о којем је већ доста писано [1]), али са ове стране он још није испитан. Пре свега на основу ортографије може се рећи да је овај споменик писало једно лице. То лице није могао бити св. Сава, јер се у извесном правцу његова ортографија разликује од ортографије овог споменика. С друге стране, преводилац овог текста тако је доследан у својој ортографији да се претпоставка и о учешћу св. Саве у његову саста-

[1]) Исп. Јагићеву расправу Хиландарски типик и његов грчки изор, Споменик XXXIV (1898) 1—66; А. Белића ы у Типику хиландарском, Глас LXII (1901) 220—240.

Исп. о његову језику код В. Јагића, Споменик XXXIV (1898), 59 и даље; А. Белића, Глас LXII (1901) 220 и даље; А. Белић, Српски књиж. гласник (1935) НС XLIV, бр. 3, 175 и даље; д-ра П. Ђорђића, Богословље X, 2—3, 188 и даље; А. И Собољевског, Сборникъ Отдѣл Р. Я. и Сл. 88 (1910), 183—185, М. Н. Сперанског, Извѣстія ОРЯСл. XXVI (1923) 179 и даље.

вљању може допустити само донекле: св. Сава је могао давати поједина места за овај типик, али их је састављач текста на свој начин уносио у овај текст. Само они делови ХТ који су недостајали основном и најстаријем тексту и које је В. Ћоровић унео из другог текста, знатно млађег, одударају својом ортографијом од старога текста. То су ова места штампаног текста: 28_{24} — 32_{12}, 78_7 — 85_{19}, 126_5—132_1 [1]).

У ХТ најчешће се употребљава є у значењу *е* и *је*; ѥ је најмање трипут ређе од є, и оно се употребљава најчешће на крају речи, знатно ређе у средини речи, а сасвим ретко у почетку речи: а) єсмь 16_{20}, єси 25_4, єстє 25_{17}, 18_{14}, єсть 24_{19}, 25_2, 16_{23}, 21_1, 23_{13}, $20_{10, 20}$, $21_{13, 20\ (bis)}$, $22_{20, 26}$, $24_{4, 14}$, и сл. — сви случајеви употребе ѥ у почетку речи: ѥсть $19_{18, 19}$, 132_{16}, 122_{13}, 26_{25}, 143_{16}, ѥ 95_{14}, $58_{7, 20}$, 142_{19}, ѥгда 59_{16}, ѥгоже 148_8, ѥмоу 87—88, ѥгда 56_5; б) раждигаєми $15,_{18-19}$, покѣждаєть 22_2, разоумѣваємь 21_{23} и сл. — своѥго 21_{18}, 18_{19}, коѥщє сє 18_{14} и сл.; в) молєниє 22_5, кратиє 26_{27}, сиє 16_{13} и сл.— исписаниѥ 14_1, кратиѥ 17_{23}, 19_{11-12}, 18_{27} и сл.; г) увек: вь нємь 20_{14}, 21_5, 21_6, нєго 20_{22}, 21_{23}, 21_{17}, вь нє 24_{20}, покєжє 14_{13}, оуставлєны 15_1, поχоулєноую 22_{18}, волє 104_9 (воље), постазлєни 75_{17}, вь нєи 37_{19}, ѣвлєниѥ 28_{22} и сл.

У ХТ за *ја* се употребљава у почетку речи готово искључиво ѣ, ретко у средини речи и на крају; ꙗ се употребљава готово увек на крају речи, ређе у средини, а готово никад у почетку речи. Иза сугласника се употребљава најчешће ѣ, ретко ѧ, а никада ꙗ: а) ѣко $14_{9, 19}$, 15_{23}, 17_{19}, 18_{10}, $19_{2, 6, 13, 23}$, $20_{2, 12, 14, 19, 24}$, $21_{12, 23}$, 22_1, 23_{19}, $24_{4, 15}$ $25_{19, 28}$ и сл. — сви примери употребе ꙗ у почетку речи: ꙗко 50_6, ꙗкожє 39_3, ꙗсти 62_{20}, 64_{18}, ꙗжє 53_{16}, ꙗвлєно 60_4, ꙗвѣ 121_{23}; б) кєлиѣмь 34_{27} и сл. врло ретко, обично: синꙗть 15_{20}, диꙗкола 15_{16}, нєприꙗзни 22_{24}, коꙗзнь 21_8, и сл. много пута; вреди поменути ѿпиꙗѣти 59_{18} где је прво стављено ꙗ, па онда непотребно, по други пут ѣ; в) оумилєниѣ 15_3, сиѣ 20_4, 16_{17} и сл. уопште ретко; а обично је овде: сиꙗ 20_{11}, 22_{18}, 23_{23}, 25_{26}, покорєниꙗ 15_{3-4}, трьпѣниꙗ ibid., прѣданиꙗ 15_{11}, моꙗ 14_{12},

[1]) Те је делове текста ваљало у издању штампати другим словима него остали текст.

17_{23}, 22_{23}, 19_{12}, 18_{27} и много сличних; г) ѡтавлѣти 16_{7-8}, оучителѣ 17_3, веч(е)рнѣ 33_{16}, вседржителѣ 49_{26}, 72_9, нед(ѣ)лѣми 115_{12}, волѣ (n. sing.) $35_{19, 20}$ 66_{20} и др. — сви примери употребе *a* у овом положају: оуприд(о)влати 16_{12}, вола (n. s.) 66_{21}, ѡставлати 62_{19}, ѡд(ь)ганають 110_3, испльнаєі 40_{15}, изьмѣнаю 69_1. Занимљиво је поменути довлають 117_2 у којем је писар сасвим механички заменио *ѣ* с *a* иза сугласника, иако *ѣ* у овој речи није обележавало ꙗ (исп. у овом тексту на другим местима сасвим правилно довлѣють 120_{20-21} и сл.).

Ю се употребљава такође у ХТ на нарочит начин. У почетку речи и иза вокала употребљава се правилно ю; али иза сугласника место ю се ставља готово увек оу; врло су ретки случајеви употребе ю. За прве случајеве примери нису потребни; забележио сам једном вьнеудоу 18_{10} поред вьнеюдоу 22_{26} и др.; тако исто всѣкооудѣ 98_{25} и всѣкоюдѣ 105_{13}. У првом случају имали смо у старом језику вероватно вънѣждоу у значењу „некуда изван“ (исп. код Миклошића вънѣюждоу Lex. pal. 98), тако да се овде *j* јавило као прелазни глас (исп. къждоу и сл.); дакле, колебање *оу* и *ю* било је могућно. У другом случају могло је *вьсакждѣ* (исп. наше *свȁкуд*, *свȁкудā* и сл. в Вуков Рјечник s. v.) бити помешано са *вьсакождѣ* (исп. код Миклошића Lex. pal. s. v.), које је саграђено од основе *vьśakoj-* (исп. српхр. *свакоји*, *свакоја* и сл.). Забележио сам и юже 140_{18} место обичног оуже (можда се і развило као прелазни глас између *ради* које претходи *оуже* и самим *оуже*). Али ю иза сугласника за обележавање умекшаности крајње је ретко. Ја сам га забележио свега у два примера: любен 17_{14} и любите 100_1, иначе је увек ȣ или оу: лȣбы 26_5, лоубы 21_7, лоубовь 20_{24}, 22_9, лоубьви $21_{7, 9}$, лоублоу 21_{12}, лоубить $21_{18, 22}$, и сл. ѿноудь 15_{13}, молоу се 25_{13}, колоу 17_{17}, г(лаго)лоу 25_{26}, гл(агол)ꙋще 17_{13}, 19_{12}, клоудѣте се $22_{6, 18, 23}$, склоудемь 28_{28} и сл.

Нема никакве сумње да је заједничка црта ортографије и КТ и ХПII и ХТ употреба ꙗ и ѥ, само са том разликом што се код св. Саве, дакле у КТ, не употребљава више никад ѣ у значењу ꙗ; међутим у оба остала споменика има још доста остатака од употребе ѣ у значењу ꙗ; у ХТ има чак покушаја да се ѣ ограничи у значењу ꙗ на почетак речи,

док се у осталим положајима употребљава ѩ. Даље, заједничка је црта ортографије ових споменика што они не пишу доследно ꙗ и ѥ иза сугласника, већ у том положају пишу већином *а* и увек *є*; само ХТ поред *а*, које је ређе, употребљава у знатним размерима ѣ. У КТ има и по који пример употребе ꙗ иза сугласника, али га немају никад ни ХПІІ ни ХТ. Једина је знатна разлика међу тим споменицима у употреби ю. Св. Сава (тј. КТ) употребљава тај знак потпуно исправно у свима положајима, и у почетку речи, и иза самогласника и иза сугласника. Међутим оба друга споменика, и ХПІІ и ХТ, употребљавају ю исправно само у почетку речи и иза вокала; а иза сугласника они употребљавају — и то ХТ готово искључиво, а ХПІІ у већини случајева — оу (или ȣ). Колико ХПІІ невешто употребљава *ю* иза сугласника, показују — као што смо горе видели — две околности: прво, што она ю употребљава једино иза сугласника *л*, а, друго, што и у том јединном случају употребе ю она, релативно, много греши (милю, ѿлючиша, полючити). То све значи да је за писара ХПІІ таква употреба ю претстављала новину на коју он још није свикао, тако да се може и за њега претпоставити оно исто што налазимо и у писца ХТ: да је он навикао био да иза сугласника (наравно, када је тај сугласник претстављао умекшани глас) — бележи ȣ(оу), исто онако као што је у том положају бележио и а и є у значењу ꙗ и ѥ. Ако сада овоме потражимо објашњења, онда морамо рећи да се у употреби ю ХПІІ и ХТ ослањају на особине Немањине ортографије, а св. Сава стоји изван њих. Али то не значи да се писци ХПІІ и ХТ и у свему другом слажу са ортографијом ХПІ. Напротив, ја сам јасно показао да су ти споменици из једног круга са КТ; остаје нам да видимо на који су начин добивене црте сличности са Савином ортографијом и како се може објаснити отступање Савине ортографије у једном правцу од њих.

5.

Чиме се одликују ови споменици *Савине* школе, да тако назовемо све њихове заједничке особине, од ортографије Немањине повеље? Пре свега употребом ꙗ и ѥ место ѣ и є. Али међу њима има и разлика: док св. Сава не упо-

требљава никад ѣ у значењу *ја*, већ једино и искључиво ꙗ, дотле и ХПII и ХТ употребљавају још увек и ѣ. Значи, за св. Саву је било то питање решено и јасно. Ако је и он од куће — као што се може претпоставити — понео ѣ и у значењу ꙗ, он га је пре писања КТ потпуно напустио. Другим речима, време бављења у Св. Гори од 1192 год. до писања КТ (око 1200 г.) било је довољно да се св. Сава од писања ѣ у значењу ꙗ потпуно одвикне; међутим писци и ХПII и ХТ нису још могли да се од ѣ потпуно одвикну. Мора се претпоставити да су и они дошли из Рашке или Зете, али знатно доцније, можда у време подизања манастира Хиландара (1199) или око тога времена, а за две три године вежбања — под утицајем свакако упутстава св. Саве — нису могли — и поред најбоље воље — да напусте потпуно ѣ у значењу ꙗ. Према томе, разлика између њих, тј. између св. Саве и њих, није принципска, није стварна, већ формална. Они су у његову ортографију тек улазили.

У том је правцу нарочито поучна употреба ю иза сугласника. Као што смо видели, ту је тешкоћу КТ пребродио. Он правилно ставља ю иза сугласника (исп. примере напред на стр. 230); међутим то не чине ни ХТ ни ХПII. ХТ уопште не употребљава ю иза сугласника, а ХПII употребљава га врло ограничено, па и ту много греши. То је било сасвим природно. У системи је ортографије и ХПII и ХТ, па и КТ, да се иза сугласника не стављају јотовани самогласници. То правило, које одржавају сви ти споменици (и КТ, и ХПII и ХТ) када је у питању ꙗ и ѥ иза сугласника, требало је сада напустити само у погледу знака ю. То је за писце ХПII и ХТ било много теже него употребљавати ꙗ и ѥ тамо где се код њих сасвим правилно употребљавало ю: иза самогласника. Друга је ствар код св. Саве. Он је имао прилике да се у правилној употреби ю вежба толике године; зато је код њега употреба ю била већ потпуно увежбана.

Напослетку, имају две особине које су подједнако типичне и за њих и за св. Саву: прво, што није била диференцирана употреба ѥ и є иза вокала и сугласника и, друго, што се ꙗ није употребљавало иза сугласника сасвим доследно, већ се ту — по старој ортографској школи — упопребљавало и а и ѣ (у ХТ).

Ако ставимо основно питање: откуда то да св. Сава, који је понео са собом ортографију Немањине повеље, пише потпуно исправно ю и иза вокала и иза сугласника, а не пише ѥ исправно ни иза вокала, а иза сугласника га уопште не пише; и откуд то да он правилно, готово без иједне грешке, употребљава ю, а ꙗ већ тако не употребљава, већ га исправно употребљава иза самогласника, а иза сугласника не употребљава га сасвим правилно, — одговор ће бити сасвим прост. Све то зависи од образаца, од учитеља св. Саве у Светој Гори. Он је повод за такву ортографију морао наћи у оној ортографији чијим се утицајима подвргао. То је *могла* бити у то време *једино* руска ортографија црквених рукописа у манастиру Пантелејмону и по другим манастирима Св. Горе где је било доста Руса вичних црквеноме језику.

У руским се споменицима тога времена једино ю потпуно правилно употребљавало и иза вокала и иза сугласника. Зато се та особина јавља у потпуно развијеном степену и код св. Саве. Међутим у значењу *је* употребљавало се у руској азбуци и є и ѥ, а после сугласника није се уопште писало ѥ, пошто је сваки сугласник у руском језику тога времена испред є био умекшан; зато св. Сава почиње да употребљава ту смелије ѥ само иза вокала, што је могао наћи и у ћирилским споменицима изван руских. То исто вреди и за ꙗ. Руски су споменици поред ꙗ у значењу *ја* употребљавали ѧ. Св. Сава је морао брзо увидети да употреба ѧ код Руса иза сугласника у значењу *ја* не одговара нашем језику у којем је ѧ имало вредност гласа *е*. На тај начин ни за ѥ ни за ꙗ св. Сава није имао јасан углед у руском писању и зато их он и не употребљава онако доследно као ю. Он их исправно употребљава иза вокала, али иза сугласника он их не налази у руским споменицима свога времена, и зато ту оставља є у значењу ѥ и ѧ у значењу ꙗ, као што је било и у Немањиној ортографији Истина, има и по који пример употребе ꙗ иза сугласника, али у већини случајева он га не употребљава. Чим св. Сава није у том правцу био начисто са писањем є: ѥ и ѧ: ꙗ, и сва се његова школа морала ту или колебати или држати традиционалног начина И тако је дошло до тога да школа Савина која је — како по свему изгледа — била ско-

рашњег датума, почне употребљавати ꙗ, ѥ, ю исправно само у почетку речи и иза вокала; а у употреби њиховој иза сугласника остане при традиционалном писању, јер у употреби њиховој и св. Сава није био доследан: док је ю правилно употребљавао и иза сугласника, дотле у том положају ꙗ и ѥ није употребљавао доследно: ꙗ је употребљавао у малом броју примера, а ѥ није уопште употребљавао. Није остајало ништа друго, него да се остане при традиционалном начину писања тих гласовних група. Зато се м. ѥ иза сугласника писало є, а место ꙗ — ѧ или ѣ; али се тако исто, у складу са тим, место ю писало и ȣ, оу.

Као што се одавде види, утицај руске ортографије на св. Саву био је опште или принципске природе. Св. Сава *никако* не употребљава ѣ у значењу ꙗ; сем руске редакције и стари су ћирилски споменици разликовали та два знака, тако да је св. Сава, читајући и ћирилске књиге македонске или бугарске редакције, могао видети разлику између њихове употребе; затим св. Сава употребљава ꙗ не само исправно иза вокала, него га почиње употребљавати и иза сугласника (у трећини случајева га је употребио, в. напред стр. 230); знак ю он употребљава сасвим исправно; истина, то је св. Сава могао добити и од ћирилских споменика бугарске или македонске редакције тога времена, јер је у духу првих ћирилских споменика, и Савине књиге и Супрасалског зборника, исправна употреба ю иза вокала и иза сугласника; али, заједно са поменутим цртама, готово искључиву употребу є и за є и за ѥ св. Сава није могао добити ни од македонске ни од бугарске ћирилице, већ једино од руске, јер је у духу балканске ћирилице разликовање знакова є и ѥ.

Ја сам већ раније, независно од рада св. Саве, разматрајући ортографију дијака Глигорија, чији рад на Мирослављеву јеванђељу пада вероватно приближно у време рада Савина у Св. Гори (дакле, између 1192 год. и писања Карејског типика), утврдио да је Глигорије дошао такође до своје ћирилице под утицајем руске ортографије на Атону (исп. русизме код њега, стр. 219—220). Ако сада испоредимо ортографију дијака Глигорија са Савином, видећемо да се оне потпуно или готово потпуно слажу. И дијак Глигорије као и

св. Сава никад не употребљава ѣ у значењу ꙗ; и Глигорије дијак као и св. Сава употребљава потпуно правилно ю и иза вокала и иза сугласника; и Глигорије дијак употребљава ꙗ потпуно доследно иза вокала као и св. Сава, само Глигорије употребљава још доследније или, боље да речем, још обилније неголи св. Сава ꙗ иза сугласника. Али највеће слагање дијака Глигорија и св. Саве које одаје њихов заједнички извор — јесте готово искључива употреба код Глигорија є и у значењу є и ѥ: на многобројне примере такве употребе є Глигорије дијак свега је шест пута употребио ѥ. Св. Сава, истина, чешће неголи он употребљава ѥ иза вокала, али ту и св. Сава још увек употребљава є, а иза сугласника увек ставља само є (свега у једном примеру ѥ)

Као што сам досада већ чешће истицао, у то време, у другој половини XII века, и то ближе његову крају неголи средини, у Св. Гори су се добро разликовале редакције: и српска, и бугарска и руска. Иако су св. Сава и дијак Глигорије морали добро познавати разлике између тих редакција, они су од њих узимали оно што им је заједничко. Такво је било бележење разлике међу *у* и *ју* у њима. Руска им је редакција то могла дати; она им је могла дати и разликовање а и ꙗ, нарочито у почетку речи и иза вокала, као што се то лепо види код Глигорија дијака и до извесне мере код св. Саве. Али руска им редакција није могла дати разликовање између *е* и *ѥ*, пошто се испред *е* развијала умекшаност, тако да је ту вредност знака *е* била *је*. Онај положај у речима, а то је употреба *е* и *ѥ* иза сугласника, који је био пресудан за употребу є и ѥ (на пр. *небо* и *њега*, дакле *небо* и *нѥга*), у руском језику у то време није био више од значаја, пошто се у њему већ у то време, у XII веку, подједнако изговарало са умекшаним *н* и *небо* и *него*. Зато је и св. Сава и Глигорије дијак искључиво писање нејотованог самогласника є, дакле простог *е*, напоредо са применом и ꙗ и ю, могао примити само од руске редакције тога времена. На тај начин и св. Сава и Глигорије дијак налазили су се под утицајем више правца, тенденције тадашње руске правописне школе неголи непосредног угледања. Писцима наших споменика је остало да се у току даљег развитка ослободе и тих тенденција, и гла-

гољских тенденција, и раније зетско-хумске и касније рашке или Немањине ортографије. Они су из себе, из нашег језика, имали да извуку грађу за правилно конструисање употребе нејотованих и јотованих вокала у својој ортографији. И они су то, невероватно брзо, после овога времена, цигло за коју десетину година, са успехом извршили.

6.

Досада сам само индуктивним путем разматрао питање о Савиној ортографији. На основу свега што је досада речено само је врло вероватно да се Савина ортографија и дијака Глигорија налазила под утицајем руске ортографије XII века. Потребно је наћи и позитивне доказе: показати да је било или могло бити таквих руских споменика у XII веку који су могли потстаћи код св. Саве изнесене особине. Које би особине морала имати та ортографија?

1) Тачну употребу *ю* и иза вокала и сугласника;

2) употребу ѥ поред є у почетку речи и иза вокала, а иза сугласника искључиво є;

3) употребу ꙗ искључиво у почетку речи и иза самогласника, а обележавање умекшаности сугласника испред *а* каквим другим начином.

Таквих је споменика било доста. Узмимо прво један од старијих руских споменика, Архангељско јеванђеље од 1092 године, дакле, краја XI в. Њим је врло згодно користити се, јер је оно — као што је познато — 1912 год. издато у три боје фотоцинкографски тако савршено да у свему може заменити оригинал [1]); а после ћемо то утврдити и за споменике друге половине XII.

Ово је један од врло драгоцених руских споменика, јер се у њему јављају оригиналне црте и руског језика и руског правописа. Њега је писало неколико руку: АЕ[1] од л. 1—76а, АЕ[2] — од л. 77—175, АЕ[3] — од л. 175 до 177, АЕ[4] од л. 178—178а и л 177 неко је доцније попунио [2]).

---

[1]) Архангельское евангеліе 1092 года. Изданіе Румянцовскаго музея. Москва 1912.

[2]) Николай Дурново, Введение в историю русскаго языка. Часть I Источники. Брно, 1927, стр. 33.

Ја ћу узети ортографију ових одељака Архангељског јеванђеља: АЕ^1, АЕ^2 и АЕ^3; АЕ^4 је знатно оштећен и мали текст; а л. 177 писале су две касније руке, једна л. 177, а друга 177а.

Ја се не бих могао сложити са кратком карактеристиком правописа Арханг. јев. коју даје проф. Н. Дурново (исп. његову студију Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянскаго языка, ЈФ IV 72—94, V 93—117, VI 11—64). Он вели: „АЕ^1, АЕ^2 и АЕ^3 сильно отличаются друг от друга и по начертанию букв и по правописанию. АЕ^1 написано крупным, небрежным и неизящным почерком, но начертания некоторых букв, наприм. ѣ, очень архаичны; изредка употребляется ѫ, мягкость согласных не обозначается; є и ѥ, ѧ и ꙗ не различаются; правописание не выдержано. Почерк АЕ^2 мельче и изящнее: ѫ почти не употребляется, ѥ и є, ѧ и ꙗ различаются с большой правильностью (ѧ и ꙗ — не в смысле ст.-сл. ортографии)“ [1])

Као што ће се одмах видети, ипак и у АЕ^1 и АЕ^2 има много више ортографске системе него што би се на основу овога могло очекивати, и баш АЕ^1 пружа ону ортографску систему којој су припадали и рукописи XII века на које се св. Сава и дијак Глигорије угледао.

Ја сам узео неколико листи од 69—79 (16 страна) да бих показао ортографску систему АЕ^1. На горе стављена питања може се овако одговорити:

а) АЕ^1 употребљава сасвим правилно *ю* и иза вокала и иза сугласника: α) сию 69, нє бою сѧ 69$_9$, въпиющихъ 69$_{17}$, въздаю 69а$_6$ и сл.; β) глющи 69$_6$, гл҃ю 69$_{18}$, 69а$_{17}$, прѣлюбодѣи 69а$_9$, любѧщихъ 70$_5$, любодѣицѧми 73а$_{3-4}$, блюдѣтє сѧ 73а$_{11}$.

б) АЕ^1 заиста употребљава у почетку речи и иза вокала ѥ, а ређе є, али иза сугласника никад не употребљава ѥ, већ искључиво є: α) ѥтєръ 69$_2$, ѥтєрє ib., ѥдинъ 69а$_8$, ѥтєроу 70$_{15}$, ѥи 70а$_{12}$, ѥго 70а$_{14}$, ѥдѧть 71$_4$, ѥсть 71$_7$ и често; тако исто: моѥго 69$_7$, своѥго 69а$_{12}$, осоужєниѥ 70$_{11}$, въпиѥть 70а$_{15}$, трѣбоуѥть 71а$_4$ и сл.; β) своємоу 72а$_{10}$, єсмь 73а$_{13}$, обѣ-

[1]) ЈФ IV 81.

с
даниемь 74_{11}, цртвие $74а_{10}$, своемь 76_{6}, трѣвоуете 76_{9}, еси 76_{11}, твоемѫ $76а_{12}$, еꙗ 69_{11-12}, есть $76^{а}_{12}$; γ) једино сам забележио ове примере: гл҇еть 69_{15}, къ немѫ 69_{17}, коле 70_{18}, ӥзлева 70_{19}, немоу 69_{6}, $73_{13}, {}_{14}$, приѥмлеть $71^{а}_{8}$, него $71^{а}_{21}$, вьселенѫю 74_{3}, кънемнѣте 74_{9}, бл҇вленийи $74^{а}_{9}$, понеже $75_{4}, {}_{23}$, кънемлѣте $75^{а}_{2-3}$. Ово ја нарочито истичем: ниједном у овом положају нисам забележио ѥ (исп. ниже).

в) АЕ' зна за врло интересантну систему у распореду ꙗ и ѧ. Ꙗ стављa у почетку речи и иза вокала у великој већини случајева, тако да је ту ѧ ретко; међутим за *ја* (управо умекшан сугласник и *а*) иза сугласника употребљава искључиво ѧ. Ту нисам на ових шеснаест страна ниједном забележио ꙗ. α) ꙗко 69_{19}, $69^{а}_{7}$, $69^{а}_{9}$, $69^{а}_{17}$, ꙗницѧ $71^{а}_{15}$, Ꙗковъ $70^{а}_{15}$, ꙗзъщи $74^{а}_{3}$, ꙗвѣ 76_{3}, ꙗзычьници 76_{4-5} и сл.; коꙗ сѧ 69_{3}, имѣниꙗ $69^{а}_{12}$, стоꙗ $69^{а}_{13}$, своꙗ $69^{а}_{15}$, моꙗ $69^{а}_{16}$, съмѣрѧꙗи сѧ $69^{а}_{21}$, цѣлованиꙗ 70_{5-6}, прѣдъсѣданиꙗ 70_{6-7}, зъваниꙗ 70_{8}, богатъꙗ 70_{14}, даꙗти $71^{а}_{17}$, свинниꙗ (pl.) 72_{20}, и ꙗзѫ $71^{а}_{4}$ (са прелазним i), ѥꙗ (g. s.) 71_{9}, своѥꙗ $74^{а}_{2}$, неприꙗзни 76_{19} и сл. На велики број правилне употребе ꙗ у овом положају ја сам само трипут забележио: ѧзыкомъ $73^{а}_{21}$ и всеѧ 74_{15}, $75^{а}_{9}$. β) срамлѧꙗ сѧ 69_{4}, соупьрѧ g. s. 69_{7}, срамлѧю сѧ 69_{10}, молѧаше сѧ $69^{а}_{5}$, молѧше 73_{17}, глаг҇лѧ $69^{а}_{5}, {}_{15}$, вьсѧкъ $69а_{19}$, съмѣрѧꙗи сѧ $69^{а}_{21}$, землѧ (n. s.) 74_{7}, землѧ (g. sing.) 74_{15}, $75^{а}_{9}$, колѧ (n. s.) 76_{13}, оставлѧѥмъ 76_{17}. Као што се види — ниједнога случаја употребе ꙗ у овом положају. Ја мислим да овамо иду и сви они случајеви када је прасловенско ѧ прешло у руском у ꙗ умекшавајући сугласник који му претходи, а тако исто и они у којима се овим ѧ обележава да је сугласник пред ним умекшан: сѧ 69_{3} и често, козьлѧ 73_{21}, прихождѧаше 69_{5}, хотѧаше 69_{7}, коньцѧ 69_{12}, обидѧть $69^{а}_{8-9}$, издалечѧ $69^{а}_{13}$, възносѧи сѧ 69^{1}_{19-20}, хотѧщихъ 70_{4}, одеждѧхъ 70_{4-5}, молѧть сѧ 70_{10}. Иза оних сугласника који још нису почели очвршћавати или који су увек по својој природи били меки, могло се писати и *а*: начаша 73_{6} (*ч* меко, *ш* још меко), начатъ 72_{15}, увек иза ј, вьргоша 70_{10}, овьца (acc. pl.) $74^{а}_{6}$. Само се у једном случају писац колебао да ли да стави ꙗ или ѧ: бьѧше $69а_{14}$, дьѧволѫ 75_{10}, пьꙗнь-

стькемь 75а₅. Према његову писању требало би овако изговорити: b'aše d'avolu pian'stvem'.

Из овога се види да АЕ[1] има насумњиву систему јотованих гласова која је могла дати оно што находимо код св. Саве: правилну употребу ю, писање ѥ у почетку речи и иза вокала и неписање његово иза сугласника, најзад, правилну употребу ꙗ само у почетку речи и иза вокала. Употреба ѧ иза сугласника у Арханг. јеванђељу није могла дати тачну претставу о томе шта би требало у текстовима наше редакције писати, јер је у другим положајима руском ѧ одговарало наше *е*, а овде би требало да одговара ꙗ.

Овај део (АЕ[1]) Архангељског јеванђеља, по моме мишљењу, стоји много више у погледу ортографије од АЕ[2]. Јер док је АЕ[1] развило оригиналну ортографију која одговара руском изговору тога времена, дотле се АЕ[2] находи, у погледу писања јотованих сугласника, више под утицајем јужнословенских текстова. АЕ[2] пише ѥ иза умекшаног сугласника у духу јужнословенском, а не руском. Кад АЕ[2] пише нѥго 78^{a}_{16}, окаменѥнии 77^{a}_{9}, къ нѥмь 78_{5}, Излѥкъ 78_{12}, занѥ 78_{12}, нѥмоу 78^{a}_{9}, $79_{8,10}$, ослаблѥꙗ 79_{9}, нѥмь 79_{13} и сл. и у исто време на истим странама: не достоить 77_{8}, нѣсте 77_{9}, требова 77_{10}, предьложеныꙗ 77_{13}, къниде 77_{19} и сл., онда оно поступа по јужнословенском начину, јер су крајем XI века сугласници испред *е* били потпуно меки (А. Шахматов то претпоставља за епоху праруског језика, исп. Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка, Петроградъ, 1915, стр. 125—129). Кад А. Собољевски већ из Остромирова јевађеља наводи гнѥтѫть или из Свјатославова зборника 1073 г. клѥвета и сл.[1]), да о доцнијим споменицима и не говорим, онда је поуздано да је и писар АЕ, и један и други, читао меке сугласнике испред є. Када је знаком ѥ АЕ[2] обележавао мекоћу само прасловенских сугласника добивених јотовањем (исп. горње примере), а мекоћу испред є која је била таква иста у његову властиту говору не обележава, онда се он ту поводи за јужнословенским текстовима где је разлика међу њима одговарала изговору у дијалектима јужнословенским.

[1]) Лекціи по исторіи русскаго языка [2], С.-Петербургъ, 1891, 42.

Међутим код писара AE^1 ствар стоји друкчије. Он је много самосталнији у стварању особина своје ортографије и много се више поводи за својим изговором неголи писац AE^2. Истина, он још много више неголи AE^2 употребљава ѫ, ма да је и код њега тај знак доста редак, али и AE^1 га употребљава и за звук *оу* [1]), исто онако као што га један читав век доцније још употребљава Мирослављево јеванђеље. У XII в. ѫ се губи у руским споменицима готово сасвим, а ѧ остаје, али са другим фонетским значењем. И у другим правцима AE^1 стоји много више од AE^2, иако је његов рукопис немарнији и мање леп.

Ја сам већ рекао које су црте његове ортографије. Рекли смо да иза сугласника пише є, а ѧ пише да означи умекшани сугласник и *а*, међутим ѥ, ꙗ пише у почетку речи и иза вокала готово искључиво. Из овога се види да је у ортографији AE^1 изведена диференција између: *ја* у моꙗ и *'а* у землѧ на тај начин што је у првом случају писано ꙗ, дакле ј+а, а у другом случају изражен је умекшани сугласник другим начином. То исто вреди за *је* у *ѥсть* и *'е* у *нєго*. И ту је врло добро повучена разлика између ј+е, с једне, и *'е*, с друге стране. Да то много боље одговара изговору него да је написано моꙗ и землꙗ или ѥсть и нѥго, то се по себи разуме. Ето зашто ја стављам писца AE^1 изнад писца AE^2, јер је први дао азбуку која боље одговара руском језику, комбинујући знаке који му стоје на расположењу, док је AE^2 ишао за шаблоном јужнословенским.

Да се о системи писца AE^1 може говорити као добро утврђеној, нека покажу примери узети још са 20 страна AE^1 (од л. 59—68). Ја ћу навести примере за ређе категорије и само онда када се они противе правилу.

ѥ се правилно употребљава у почетку речи и иза во-

---

[1]) Да наведем неколико примера: нємѫ (dat. sing.) 69_7, дрѫгꙑи 69^a_4, ѿпѫсти 69^a_{15}, помилѫи 70^a_9, сѫщє 71^a_{16}, блѫдьнѣмь 72_1, тѫ („ту") 72_{10}, моѥмѫ 72^a_4, ѥмѫ 73^a_4, бѫдєтє 73^a_{12}, лѫнѣ 73^a_{19}, тѫга 73^a_{20}, идѫть 74_9, наслѣдѫитє 74^a_{9-10}, възмѫщєниꙗ 74_1 итд.

кала. Опазио сам само ове случајеве употребе є место њега: своꙗ 59_{15}, бжⷭие 59_{17}, єсть 61_{15}, цртвие 66_{4}, єгда 63^{a}_{15}.

Ꙗ се правилно употребљава у почетку речи и иза вокала; нисам на ових 20 страна забележио ниједно отступање.

Умекшани сугласник иза којега стоји *е* обележава се обичним є: дрѣвле $59_{6, 12}$, немоу 59_{14}, оуправленъ 59_{17}, благоколениѥ 60_{12-13}, зане 60^{a}_{6}, 68^{a}_{16}, глєши 65^{a}_{3}, нєго 61_{4}, немоу 63_{12}, 67_{10}, море 68^{a}_{15}, послѣдьнеѥ 65_{8}, кънемлѣтє 67_{20}. Само сам једанпут на ових двадесет страна забележио нѥмоу 68^{a}_{14}.

Умекшани сугласник иза којега стоји *а* бележи се доследно знаком ѧ у безброј примера; само сам двапут на ових двадесет страна забележио ꙗ: не ветъшѧющꙗ $61_{11\ 12}$, бъдѧщꙗ 61^{a}_{6}.

Кад се узме на ум да се могло писару провући и оно што је било у тексту са којега је преписивао, мора се признати да је система овога писца доста строга. Као оправдање за ова минимална отступања да наведем и отступања од правилне употребе *ю* на која се такође може наћи, иако се *ю* иначе исправно употребљава. Исп. на ових двадесет страна, поред многобројних примера правилне употребе, и ове случајеве: ѿноудь 60_{20}, и оуга (м. юга) 63^{a}_{18}, ѿ оуности 65^{a}_{10}.

Из овога свега излази да су св. Сава и Глигорије дијак могли наћи у ман. Пантелејмону руске књиге XII века у којим би ортографија била слична АЕ[1], само са том разликом што у њима није било ѧ.

Оне су имале ове црте:

а) ѥ у почетку речи и иза вокала; є за обележавање умекшаног сугласника пред тим вокалом.

б) ꙗ у почетку речи и иза вокала; ѧ за обележавање умекшаног сугласника пред вокалом *а*.

в) *ю* у почетку речи и иза вокала, а тако исто за обележавање умекшаног сугласника пред вокалом *у*.

Нема никакве сумње да је оваква ортографија могла унети оне измене у првобитну Савину ортографију којим се она одликује од Немањине. Пошто св. Сава не употребљава ѧ и пошто је јасно осећао да је његова употреба иза сугласника у духу руског језика и да нама не може послужити,

он је остао у тој тачци при старој ортографији. Дијак Глигорије је писао ту ꙗ, као што то има и св. Сава у неколико случајева. Хиландарски типик остаје *ту* при старом ѣ.

Да је тако заиста и било у споменицима руским XII в., показаће нам и анализа ортографије једног српског преписа са руског оригинала XII века.

Познато је да су два дела чувеног руског писца XII века Кирила Туровског преписана српском редакцијом и да се једно од них налази у значајном Зборнику попа Драгоља. Њих је издао Матвеј Соколов врло тачно (Древности III, 1902, Москва, стр. 222—238). Зборник попа Драгоља одређивао је некада Панта Срећковић (исп. Споменик V, 1890, 3) као „досада најстарији зборник српске писмености прве четвртине XIII века“; међутим Соколов (op. cit. 222) га ставља на крај XIII или чак у почетак XIV в. Судећи по ортографским цртама овог споменика, ја мислим да је Срећковић био ближи истини неголи Соколов. Али нас тај споменик интересује у овој прилици нарочито стога што је транскрибован са руског оригинала. Не само да је поуздано по самој садржини тога дела да је то тако (тј. да то дело припада Кирилу Туровском), него се то види и по очигледним русизмима као послꙋжать (3 pl. 230_{16}), просвѣтить сꙗ (228_{33}) и једном си^{ю}нѧть—синꙗють ($224_{41—42}$). У томе делу находимо ове ортографске црте: ꙗ и ѥ се пишу увек иза вокала, али *никад* иза сугласника; међутим ю се пише, углавноме, правилно и иза вокала и иза сугласника.

а) ꙗ иза сугласника (у вредности ꙗ): ꙗвлꙗѥть (232_{34}, 229_{6}), коупла (232_{22}), Римланомь (226_{38}), помышлꙗѥть $225_{29—30}$, ѡставлꙗѥть (231_{41}), погоукла ють (229_{20}), испланꙗѥть (225_{21}), вь на (234_{16}), прѣкланаютъ (233_{20}), възьбранающаꙗ ($230_{38—39}$), нижнаꙗ (225_{9}), нижнаго (225_{25}), ѡбонаниѥ (225_{21}, 225_{8}), вьноутрьнаꙗ (224_{41}, 232_{15}), оустрабламѥть (? $227_{26—27}$). У руском оригиналу овде је несумњиво стајало — као што смо то горе видели — ѧ (дакле коупльѧ итд.) које је Србин преписивач, знајући да ту то ѧ не претставља *е*, замењивао простим *а*.

б) є иза сугласника (у вредности ѥ): ѿ нєѥ (228_{25}), по нєи (234_{21}), вь нємь (227_{28}, 226_{14}, 225_{6}, 224_{23}, 229_{2}, 228_{41}),

вь не (231_{17}, 232_{36}), приѥмлеть (232_{39}), гл҃еть (234_{9}, 232_{27}, 230_{27}), понеже (230_{19}, 233_{8}), послѣд'не (229_{22}), приѥмлен (233_{24}), чрѣпле 224_{31}, 230_{34}), вьноутрьнеѥ (233_{15}), вьзлюбленаго (227_{12}), погоублениѥ (227_{8}), истоуплениѥ (226_{27}), сьставлениѥ (225_{3-4}), по^{л}мышениѥ (231_{29-30}), ѡставлениѥ (230_{36-37}), избавлениѥ (230_{18}), оуставлениѥ (229_{34}). У рускоме оригиналу тако је стајало и Србин преписивач тако је оставио и у своме препису.

в) ю иза сугласника (за случајеве када се употребљава иза самогласника и у почетку речи — није потребно наводити примере): любо (227_{32}), любы (227_{31}), вьз'любивь (233_{10}), гл҃ю (228_{39}), г҃люще (227_{12}), лю^{д}мь (232_{26}), гн^{д}ю (230_{42}), с'хранюю (229_{7}) и сл. Али се деси по који пут да место ю стоји и овде оу: гн҃оу adj. (233_{23}), ѿноудѣ (228_{11}). Исто тако, иако се правилно употребљава ѥ иза вокала (исп. людиѥ 225_{6}, приѥмлыпю 224_{32}, ѥсьмь 224_{8-9} и сл.), нађу се по који пут и примери као хоудое (232_{33}).

Ја бих могао да говорим и о другим цртама које одају руски оригинал овог споменика, али мислим да је и оволико било довољно. Ја сам хтео само да покажем да се и овај текст у потпуности слаже са ортографском системом св. Саве или Хиландарског типика. Могло би се навести и других примера који га са ове стране приближавају баш Хиландарском типику (исп. у њему ин҃ѣ 224_{9}, из҃лѣ 227_{14}, ѥсмы 232_{4} и сл.), али то у овај мах није потребно. Ортографске црте других делова овога Зборника (исп. текст који је доста неисправно наштампао П. Срећковић, Споменик V 10 и даље) одају у његову писцу припадника ране хиландарске школе (почетка XIII в.). Зато ја и мислим да је овај рукопис старији него што мисли Соколов. Уосталом о овом Зборнику, што се тиче језика, ортографије и њихових односа према оригиналима са којих је преписан — није још речена последња реч (исп. и онај текст што је издао М. Соколов уз опис самог рукописа у Матеріалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ, вып. первый, Москва, 1888).

И тако нам ова паралела потврђује оно до чега ћемо доћи испитујући и Иловичку крмчију: писци који су преписивали

руске споменике XII века долазили су увек до оне ортографске системе која је у основици ортографије Савине или хиландарске школе.

7.

Могло би се запитати: да ли Савина ортографија не води порекло од ћирилских споменика тога времена, јер је познато да је и ћирилска ортографија и XI и XII века врло неуједначена, па би се међу споменицима њоме писаним могли наћи и такви који су могли послужити за углед поменутој ортографији. Овамо би долазили у обзир старословенски споменици XI века и средњебугарски и средњемакедонски споменици XII века.

Међу старословенским споменицима долазили би у обзир Супрасалски зборник, Савина књига, Хиландарски листићи, Листићи Ундољског, Македонски листић и Зографски одломци [1]). Одмах могу рећи да ни ови споменици нити они који би у ортографији за њима ишли нису могли послужити као углед Савиној ортографији. И поред тога што су ти споменици много испитивани, ја се не могу позвати ни на једно испитивање које би давало јасну претставу о овоме. Зато ћу се морати ослонити на своја констатовања поцрпена из текстова самих тих споменика. Уосталом морам поменути да ортографија тих споменика није још довољно употребљена за испитивање фонетских особина њихових, и поред одличних студија Обнорског, Дурново, Маргулиеса, Шчепкина и др.

Најсавршенија је несумњиво ортографија Супрасалског зборника. Не улазећи у појединости и у поједина могућна отступања, приметићу само оволико: у њему се види тенденција да се јотовани вокали ꙗ, ѥ и ю пишу у почетку речи и иза вокала, а умекшани сугласници испред є, и, ѣ — обележавају се знаком над сугласницима (каткада и испред ѫ, ѧ). Умекшаност испред *а* и *у* бележи се обично гласовима ю, ꙗ. Нема никакве сумње да оваква ортографија није могла дати непосредни потстицај за стварање Савине ортографије. Савина

[1]) О издањима ових споменика и испитивањима о њима испор. код Куљбакина, Старословенска граматика, Београд, 1930, стр. 9—10.

књига, иако употребљава ꙗ не само иза вокала и у почетку речи поред ѣ, него и иза сугласника, — има готово искључиво є (Шчепкин је у целом великом рукопису набројао само нешто преко десет случајева употребе ѥ, исп. Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, Санктъ-Петербургъ, 1899, 32—33). И Хиландарски листићи имају обично є, а врло ретко ѥ, а сем тога употребљавају и надредне знаке за умекшаност сугласника поред којих иза таквих сугласника бележе и ю и ѣ (=ꙗ). Одломци Ундољског имају само є и ѣ (=ꙗ), а Зографски одломци, иако знају за ꙗ, имају само є (в. P. Lavrov и M. Dolobko, Les feuillets du Zograph, RESl VI, 11—13 — текст). Македонски листић, уколико се то може видети по врло оштећеном тексту (в. Г. А. Иљинског, Македонскій листокъ, отрывокъ неизвѣстнаго памятника кирилловской письменности, XI—XII в., Санктъ Петербургъ, 1906, стр. 7—8 — текст), иако има ѥ иза вокала и у почетку речи, нема ꙗ.

Тако исто, ако узмемо све знатније средњемакедонске и средњебугарске споменике[1]) XII в. (Добромирово јеванђеље, Григоровичев паремејник, Болоњски псалтир, Погодинов псалтир, Слепчански апостол, Охридски апостол и Битољски триод), видећемо да ортографија ниједног од њих није могла послужити као повод за стварање Савине ортографије.

Тако Добромирово јеванђеље има само є и ѣ; Григоровичев паремејник има само є; а да је ꙗ у њему скорашњег датума, види се и по томе, што тај споменик у сваком положају механички замењује ѣ — знаком ꙗ; и Болоњски и Погодинов псалтир, као што се то лепо види из Јагићева сјајног издања (Psalterium Bononiense, 1907), чувају у знатној мери у своме ћирилском тексту знаке глагољске ортографије: често још ѣ у значењу ꙗ, и поред тога што се иза вокала и у почетку речи употребљава ꙗ, и обично є м. ѥ у свима положајима. Слепчански апостол, који потиче од двеју руку (прва рука уопште нема јотованих вокала, а ме-

[1]) В. о њима кратке библиографске белешке код Цонева, История на българский езикъ, София, 1919, I, 202—211.

сто ю пише ѹ), не зна за ѥ; Охридски апостол, иако поред ѣ у значењу *ја* има и ꙗ, употребљава за *је* у свима положајима є; то исто вреди и за Битољски триод (исп. код Цонева op. cit. 210).

Нема никакве сумње да је сем ових споменика и њима сличних било и друкчијих споменика средњемакедонске редакције; али се по овоме види у ком је правцу ишао њихов ортографски развитак и шта су они могли пружити св. Сави и његовој школи крајем XII в.

Уопште цео XII век претставља време превирања и дефинитивног стварања руске, бугарске и српске редакције. Две засебне азбуке којима су писани први словенски црквени споменици, а које су се између себе разликовале, учиниле су да се пре дефинитивног стварања различних ортографских система удешених за гласове различних словенских народа — различно комбинују њихови начини писања. То је створило приличну пометњу у XII в. у писању и потребу да се изађе на чистину.

Азбука коју је св. Сава понео од куће показивала је велико несавршенство. Употреба истога знака ѣ и за право ѣ, тј. неку врсту гласа *е*, и за ꙗ и за обележавање умекшаног сугласника испред *а* — стварала је, у најмању руку, пометњу. Тако исто и тројака гласовна вредност знака є: као *е* обично (небо), као умекшани глас испред *е* (*нега*=„њега“) и као *је* — морала је гонити св. Саву да то исправи, и он је почео да пише ѥ свугде где му је место у почетку речи и иза вокала. Све је то могао наћи у руској ортографији тога времена. Ако је она била као ортографија АЕ[1], а ми немамо разлога не претпостављати да је и била таква, као што смо видели, она св. Сави више није ни давала. Јер кад је она ѧ употребљавала у случајевима као *земља* (землѧ), то св. Сави није дало могућности да га употреби, пошто је он знао да рускоме ѧ одговара наше *е*; зато он ту оставља по староме *земла*, не желећи писати *землѣ*, пошто је *ѣ* ограничио на његову употребу за право ѣ. Тако исто руска ортографија, основана на тадашњем народном изговору, којом се писало на исти начин *небо* и *него*, није давала св. Сави ништа да диференцира *небо* од *њега*; и он је ту оставио онако

како је и дотле било у његовој ортографији: *нега* и *небо*, али је зато у другим случајевима писао: *моѥ*, *пиѥ* и сл., а не *моє*, *пиє* и сл. као дотле.

Овоме би се могао учинити један приговор. Могло би се запитати: зашто св. Сава који је *ю* правилно писао (не само *мѡю*, *пию* и сл. већ и *людиѥ*, *любити* и сл.) није слично томе распростро ꙗ и на *землꙗ*, ѥ — и на *землѥ* и све сличне случајеве. Њему је то свакако падало на памет, и зато и имамо који пут у КТ ꙗ употребљено за обележавање умекшаног сугласника испред *а*, па чак једном и ѥ за обележавање умекшаног сугласника испред *е* (в. примере напред стр. 230). У томе је правцу Глигорије дијак пошао нешто даље од св. Саве; он употребљава више од св. Саве ꙗ за умекшани сугласник испред *а*; али за ѥ се и он није усудио то да учини.

Ортографске реформе никад нису потпуне и никад не иду брзо.

Уосталом да је св. Сава и докраја извео поменуту реформу, тј. да је писао *ѥзеро*:*нѥга*:*небо*, *твоꙗ*:*землꙗ*:*жена*, као што је писао *твою*:*землю*:*жену* и као што ће се иза њега за коју годину и урадити, он још не би дао савршену реформу, јер је и сувише јасно да је у *твоꙗ* и *землю*, *ѥзеро* и *нѥга*, *твою* и *землю* — функција *ю* двојака: у првом случају има вредност гласа *ј* и једног вокала. а у другом умекшаног сугласника *њ* или *љ* и вокала. Ко зна да то двојство функције исте шаре није утицало на св. Саву да не буде сувише радикалан у својој реформи, утолико пре што за њу није налазио у овом правцу ослонца у руској ортографији.

И тако, заслуга је св. Саве што је одвојио главну вредност ѣ од звука ꙗ и тако свео могућност произвољности на знатно мању меру, од три на две; то је исто учинио и увођењем ѥ: од три вредности истога гласа задржао је за две гласовне вредности и даље є, а трећој је дао засебни знак који је нашао у своме узору.

Ова реформа била би само тада потпуна, да се пошло стопама Супрасалског зборника, великог ћирилског споменика прве половине XI века. По њему би се разликовало

нега, землa од *ıєзеро* и *твоıа* тиме што би над сугласником био знак умекшаности, као што одговара његовој природи, а *жена* и *небо* имали би нејотоване вокале и сугласнике без икаквих знакова. Само би тада требало додати надредни знак и испред *у* и писати *луди* и *твою*. Супрасалски зборник показивао је пут којим је ваљало поћи и при обележавању умекшаних сугласника и испред других вокала, на пр. *и* и *о*: *нимь*, *воловь* у нашој редакцији; али, на жалост, надредни знаци *у овој функцији* занемарени су већ били потпуно у Савино време и доцније се више нису уводили у живот.

8.

Све оно што сам изнео о руским рукописима XII в. потврђује и Савина Крмчија.

Питање о Крмчији[1]) св. Саве још није изведено начисто. Још и сам текст Иловичке крмчије од 1262 г., који претставља један од најстаријих преписа Савине Крмчије који је до нас дошао,— није издан. Зато ћу се ја задржати на томе питању само утолико, уколико се то тиче нашег посла, остављајући све друго што нас се непосредно не тиче.

Када је св. Сава постао архиепископ (1219) и када му је ваљало организовати самосталну српску цркву, он је на повратку из Никеје свратио у Солун, и ту у грчком манастиру Филокали, пошто је богато обдарио манастир, „светыи вьса потрѣбнаа ıаже великои црькви достоина сьбравь, и книгы законные сь собою вьзьмь, митрополитомь оубw ѵпархом же и прькыми града свѣтло провождаемь, кь земли людїи своихь шьствїе творить“ (Живот св. Саве, 1860, 136). Када други биограф Савин, Доментијан, говори о његовој посети манастиру Филокалу, он вели: „и тоу прѣбывь ıелико хотѣ, и книгы многы прѣписа законьныıе о исправлıении вѣрѣ, ихьже трѣбовааше

---

[1]) *Кормчаıа книга* или у множ. *Кормчиıа книги* по руској редакцији. *Кормчии* – онај што управља крмом на броду, а *кормчии* и придев „оно што припада њему“; дакле, Кормчия книги „управљачеве или управљачке књиге“. Код нас се одомаћио назив Крмчија (или чак и Кормчија) узет из горњег назива у множ.

сьборьнаꙗ ѥмоу црькьви“ (Ђ. Даничић, Живот св. Симеуна и св. Саве, 1865, 227).

Па и у записима у самој Крмчији, уколико су се они у различним преписима сачували, није сасвим јасно одређено учешће св. Саве у стварању њена превода на нашем језику.

У препису Крмчије од 1251 г., сачуваном у доцнијем Морачком препису од 1613, и у препису од 1305[1]) г., помиње се да су се те „Законске књиге“, које ми називамо Крмчијом, појавиле „потьщаниѥмь и любовию многою и желаниѥмь из'млада ѡсвещенаго богочьстиваго и прѣѡсвещен'наго и прьваго архиѥпископа всеѥ срьбьскыѥ землѥ кѵрь Савы“ [2]). Међутим у другим преписима, и у самом најстаријем тексту који је до нас дошао, у Иловичкој крмчији од 1262 год., св. Сава се не помиње у оваквом облику, већ се вели у почетку записа: „произидоше на свѣть словѣньскаго ѥзыка б(о)год(в)хновеныѥ сиѥ книгы“ [3]), а у продужењу: „изиде же на свѣть нашего ѥзыка б(о)ж(ь)ст-вьноѥ се писаниѥ“ [4]).

И тако се одавде и из оних ранијих навода не види: да ли је св. Сава из манастира Филокали донео грчке или словенске књиге, да ли је он заповедио да се преведу на словенски или на наш језик, је ли он и колико је он у томе учествовао. Зато нам ништа друго не остаје него да се обратимо самоме споменику, његовој ортографији и његову језику.

То је већ учинио В. Јагић у више пута помињаном чланку у Старинама (Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovinskih rukopisa. VIII. Krmčaja ilovička godine 1262, Starine VI 60 и даље). Али ја се не могу сложити са његовим закључком. Он вели да је читање, и онолико проучавање Иловичке крмчије колико је он у поменутом чланку извршио, учинило на њега утисак „не српскога, већ бугарског споменика“ [5]).

[1]) Исп. код Јагића, Starine VI 64—65, а потпун запис код Стојановића, Стари српски записи и натписи I 17—18.

[2]) Стојановић, op. cit. 17.

[3]) Стојановић, op. cit. 7.

[4]) Ibid. 8.

[5]) Starine VI 80.

Јагић се врло опрезно изразио. Он не вели да је Иловичка крмчија бугарски споменик, већ да је читање тога споменика учинило на њ „импресију“ бугарског споменика. Та опрезност Јагићева долазила је отуда што за то, тј. за бугарско порекло тога споменика, Јагић није могао да наведе правих доказа. Из целе расправе Јагићеве ја не бих за то могао навести више од једног *јединог примера* који Јагић назива знаменитим местом: „нъ да не ꙗвѣ коѥюждо главы начело“ (19 b., Starine VI 77). Јагић вели да се коѥюждо може објаснити једино из коѥѭждо место коѥѧждо. То је истина. Али је истина и то да се коѥюждо место коѥѥждо може објаснити простом писарском грешком. Зар је мало писарских грешака најразличније врсте навео Јагић на 76—77 стр. А затим, зар се тако важан закључак може чинити на основу једног примера? Да је заиста овом споменику припадала позната црта средњебугарских споменика, прелаз ѧ у ѫ иза неких умекшаних сугласника, зар се она не би чешће јавила?

Али ова „импресија“ Јагићева учинила је нешто друго: да он не узме озбиљно на десетине и десетине примера који сведоче о сасвим друкчијем пореклу онога текста са којега је Крмчија св. Саве преписана. Па ипак у једном је Јагић имао право: оригинал са којега је преписивана Крмчија св. Саве није био српски, али он није био ни бугарски; он је морао бити *руски*.

Ја ћу се за то послужити грађом коју нам даје Јагић или у свом језичком испитивању или у наведеним одломцима из Иловичке крмчије. Они су за то сасвим довољни, и да Јагић није стајао под нетачном „импресијом“ о бугарском карактеру тога споменика, он би то јасно видео.

Само ја морам учинити претходно једну општу примедбу. Иловичка крмчија је препис од 1262 г. који је извршио многогрешни Богдан по заповести зетског епископа Неофита за цркву Архангела Михаила на месту званом Иловица. Али колико је пута преписиван текст Крмчије св. Саве док није начињен овај иловички препис, ми не знамо. Врло је вероватно да Иловичка крмчија није преписана са текста од 1251, јер се њихови записи разликују, већ са неког другог нама непознатог текста; да ли је тај текст био Крмчија св.

Саве или први или други или још који каснији препис са ње, и то такође не знамо. Али, судећи по самоме тексту Иловичке крмчије и његовим особинама, можемо рећи да он није по особинама својим много удаљен од онога текста који ми називамо Крмчијом св. Саве, што не значи још да је ту Крмчију св. Сава преписао или превео, већ једино да је она „изишла“ на нашем језику у време св. Саве и по његовој заповести.

Јагић тачно вели да у Иловичкој крмчији нема ни ѫ, ни ѩ, ни ѭ, већ само ѧ или на своме месту или једанпут место ю „по руском обичају“ (op. cit. 70); само он мисли да то ѧ ништа не доказује, јер се употребљава и у Хиландарском типику, у Вуканову јеванђељу и Мирослављеву јеванђељу. Али позивање на те споменике у оваквом облику—не значи много. Хиландарски типик, који је преведен опет по заповести св. Саве, претставља и сам за себе питање. У Вуканову јеванђељу поред ѧ има ретко и ѫ и има доказа употребе ѧ по начину средњебугарских споменика [1]). Мирослављево јеванђеље има често ѫ поред ѧ, тако да оно не може сведочити ништа о споменику који има само ѧ. Према томе, ова искључива употреба ѧ и једном по правом руском начину не би се противила, ако има за то других и јачих доказа, да је овај споменик руског порекла.

Затим Јагић говори о заменицима гласова ѧ и ѫ и показује да се ти гласови обично замењују по начину српске редакције гласовима *е* и *оу*. То показује, наравно, са другим сличним доказима, да је Савина Крмчија споменик српске редакције. Али се јавља велики број примера у којима се ѧ, заиста искључиво по руском обичају, замењује иза непчаника вокалом *а*: съкоупиша сѧ, присташа, оутвьрждаꙗ, клевеща (part. praes.), начала, дрьжащимь итд. Очигледно је да је ту *а* било већ у руском оригиналу, тако да је српски преписивач превидео да га замени гласом *е*. Јагић, иако вели да за такав појав не зна из наших старина (op. cit. 71), мисли да је писац на тим местима гласом *а* хтео заменити бугарско ѧ или ѫ. Али зашто би он то чинио када се у нашој редакцији

---

[1]) Исп. расправу Ст. М. Куљбакина, Замѣтки о языкѣ и правописаніи Волканова евангелія. ИРЯС III 1140 и даље, нарочито стр. 1143, 1145—1146

то никада не чини и када нема разлога то чинити? Јагић је и сам видео слабост тога домишљања, па додаје као какву резерву којој ни сам не верује: „или је то зар доказ уплива рускога?" (op. cit. 72).

Даље Јагић наводи да се ретко налази *ъ* и *ъı*, а познато је да се у српској редакцији употребљава искључиво *ь* и *ы*. J. Ф. Карски вели у својој Палеографији [1]) о ъı: „в древнейших памятниках югославянских... ы встрѣчается изредка, а в более поздних (с XII—XIII в.) преобладает, с XIV в. господствует. В русских памятниках XI—XIII веков постоянно ъı". Дакле се ма и ретко *ъı* не противи претпоставци (исто онако као и *ъ*) да су ти знаци при стварању српске редакције Крмчије која је била преписана са текста писаног руском редакцијом — просто прекопирани, остављени и у српском тексту.

Јагић наводи доста примера необичне употребе *о* и *е* место ъ и ь. Ја се не упуштам у њихово објашњавање зато што они ништа не сведоче о пореклу споменика (op. cit. 72—3).

Има у овом тексту и приличан број примера у којима се ѣ ставља мѣсто *е*. Да се и то не противи руском пореклу овог текста, мислим да је јасно из свега што сам напред говорио.

Јагић наводи да се доста често пише место *рь—ьр* (пьрваго, четвьртаго и сл.) са примедбом „као под упливом руским". Дакле, и ту сумња у руски утицај. Међутим ту бар те сумње не би смело бити.

Има примера у којима стоји *ь* место *и* (Марью, испльненьы и сл.). Ту пак Јагић лојално признаје: „И овога појава редовито нема у нашим старинама, него он долази често у старим рускословенским споменицима" (op. cit. 75).

Нема такође никакве сумње да су типични русизми истолкованиѥ (стр. 72), кленоутъ сѥ (73, наравно, у нашој транскрипцији клѧн-=клен-) и черѣнь (subst. ibid.).

Најзад има, опет по руском начину, замене *жд* сугла сником *ж*: прѣже, дажь, чюжего; али, вели Јагић, тога има тако мало „да се једва и може на ум узети"; али када се те

[1]) Славянская кирилловская пелеография. Ленинград, 1928, стр. 234.

особине находе у нашем тексту напоредо са целим редом других особина које су несумњиво руске, онда и њихов мали број нешто значи.

Од облика ћу поменути само облике имперфекта који се у овом споменику завршују често у 3 л. јд. и мн на *ть*: дрьжашеть, кыкаҳоутъ и сл. (op. cit. 79—80). Истина је, као што примећује и Јагић, да се у Вуканову јеванђељу находи у 3 pl. *-хоуть*, али не треба заборавити да су у најстаријим руским споменицима тако обични облици имперф. на *-шеть* и *-хоуть* да их је Саболевски ставио у парадигму промене споменика староруских XI в. (исп. ведѧше, -ть; ведѧҳу, ведѧхуть Лекціи[3] 292).

Нема никакве сумње да је у пословима овакве врсте, нарочито када се тиче споменика XII в., врло важан речник, и није чудо што је баш речнику Јагић посветио нарочиту пажњу (op. cit. 80—93). Али његово испрпно испитивање није дало позитивних резултата. Од 220 речи он је нашао око 30 у Даничићеву Рјечнику књижевних старина српских; то је, наравно, несумњив доказ да овај споменик нема језик књижевних старина српских; али да ли је то доказ да је његов језик бугарски? И Јагић је и сам осетио да то не може бити и зато сматра „једнако још и сада овај предмет неисцрпеним“ (стр. 93); његова „импресија“ о бугарском пореклу овог текста ипак није била толико јака да и преко свега овога пређе.

Како ми данас боље стојимо са лексикографијом староруском, јер имамо лепо и пажљиво израђени речник И. И. Срезњевског (Матеріалы для словаря древне-русскаго языка у три велике књиге), то сам узео све речи са једне стране Јагићева испитивања, и то само оне које он истиче (на пр. на стр. 84). Ту има тридесет и једна реч. Од те 31 речи Даничић има само шест (багрѣница, безъчиньє, безъчинныи, обавникъ. присвоєниє, присваıати сє); Срезњевски — 27 (поред номенутих још ове речи Илов. крмчије: калкань у знач. идол, безаконовати, безградник — ово у Рјазанској крмчији, бездомьк, безьимѣньникъ опет у Рјаз. Крмчији, близньць, блоудникъ, борьць, гран, гоуд'ць, звоньць, игрище, исто — бубрег, метежникъ, плесьць, подолци, свирьць скаредыи, скомраҳъ, смычькъ, оузьлник). Само у четири случаја

Срезњевски нема паралела (то су речи којих свакако само случајно нема, на пр. самоборьць; има их које су незграпно начињене као близочьство; има их, најзад, које нам нису дошле, вероватно, у правом облику као: забавлю, чрьмникь место којега Јагић претпоставља крьчьмникь).

Нема никакве сумње да се многе речи од оних које има Срезњевски само случајно не находе у Даничићеву речнику (безименикъ, близньць, блоудникъ, борьць, свирьць, игрище и сл.), али су друге које се код Даничића не находе и које су нашем језику непознате — сасвим обичне у староруском језику, без обзира на то какво је њихово још раније порекло (на пр. балванъ, беззаконовати, бездомъкъ, гран, гоудьць, звоньць, игрище, исто, мятежникъ, плясьць, подольць, обавникъ, скаредыи, скомрахъ, смычькъ, оузьлникъ). Из овога излази да нема разлога на основу речничке грађе оспоравати руско порекло овога споменика. Иако сам узео само мали проценат речи од оних које овај споменик има, ја сам их узео не бирајући нарочито неки део текста; а то у овом случају много значи.

Ја то нисам чинио у већим размерима због тога што је и А. И. Собољевски баш на основу речника овог споменика изнео мисао да је Крмчију превео Рус, а да ју је српском редакцијом неко преписао по жељи или заповести Савиној [1]).

Собољевски не износи тако много речи које би се могле назвати искључиво руским, али ипак, заједно са Миклошићем [2]), мисли да је ова Крмчија по пореклу руска. Ја мислим да је његов закључак сасвим правилан кад се узму у обзир и нови преписи нашег текста који су се јавили тек крајем XIII в. (најстарија је Рязанская Кормчая 1284 г.); а он је у овоме: да је превод Крмчије извршио руски калуђер (или њих више) на Атону у 2-ој половини XII в. или почетком XIII в.

---

[1]) Исп. његове Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи (Сборникъ ОРЯС 88 т. № 3 VI и 1—287). Ту је наштампан чланак његов под називом Изъ переводческой дѣятельности св. Саввы Сербскаго (178—185).

[2]) Vergl. Gramm. der slav. Sprachen I² 16.

9.

Када је несумњиво да је Крмчија св Саве руски споменик, који су Савини људи за употребу у нашим црквама (управо, епископијама), преписавши је нашом редакцијом, размножавали, онда је јасно да се помињање словенски преведених тих књига у запису тиче те рускословенске редакције њихове, а помињање српски („на наш језик“) преписаних — да се односи на српску редакцију њихову, извршену, вероватно, по поруџбини св. Саве.

Ко је извршио наш препис и када? На то је питање тешко сасвим тачно одговорити. Несумњиво је да то није извршио св. Сава, јер се ортографија Крмчије исто онако одликује од Савине (у Карејском типику) како се од Савине ортографије одликује и ортографија Хиландарског типика.

Које су главне црте ортографије Савине Крмчије? — *ꙗ*, *ѥ* и *ю* употребљавају се правилно у почетку речи и иза вокала; а *ю* обично се правилно ставља и иза сугласника (ꙗко 93, боꙗзни 106, посланиꙗ 93 и сл.; ѥго 94, ѥресь 106, приѥтьнь 94, двоѥ 95, соудиѥ 95 и сл.; людемь 95, Соломоню 96, волю 97, плюваниѥмь 108 и сл).

За ꙗ иза сугласника имамо тројаки начин писања: *ѣ*, *а* и *ꙗ*. Први начин је доста распрострањен: волѣ твоѣ, ꙗвлѣютсе итд. (в. многобројне примере наведене код Јагића). Да је овај начин, који је идентичан са начином у Хиландарском типику, био раније још обичнији у овом споменику и да су доцнији писари, а можда и преписивач Иовичке крмчије, замењивали тако ѣ са ꙗ, види се по погрешкама које су чинили: они су замењивали механички овим ꙗ и оно ѣ које је стајало место етимолошког ѣ, на пр. прьвопрꙗстольника (исп. још два примера код Јагића, стр. 75). Примери замене са *а*: вса (стр. 99), нӣа (96), всакь (97) и сл.; али је ипак најраспрострањенија замена са ꙗ. Само се то може, и у извесној мери мора, приписати доцнијим преписивачима. Тако нам остаје за првобитно обележавање ꙗ иза сугласника у овом споменику онај начин који је примењен у Хиландарском типику.

Најзад, најтипичнија особина Савине ортографије и овде је потпуно сачувана: є се редовно употребљава у значењу

ѥ иза сугласника (вьселеньскаго 93, гл҃емыхъ 94, волѥ 94[bis], немже 94, поставлении 104, ѡскрьбленикѥ 94, поставлениѥ 94, Иꙗковлє 95, нє = ње 100, нєго 96, ѿ нєѥ 108, г҃нє 109, мл҃тынє 110 итд.). Што се изретка налазе и примери као къ нѥ 108, кънѥгда 108, то су свакако унели нови преписивачи. Да ли је у руском оригиналу било еп҃па 93, бытие 95 или је то унео преписивач, тешко је рећи сасвим поуздано. Додајмо још да се каткада налази у овом тексту и заостало ѧ или у значењу старога ѧ (нашег *е*, руског ꙗ) или у значењу нашега, наравно, и руског ꙗ (исп. примере код Јагића стр. 70 и горе стр. 254).

Могло би се ставити питање, када је постао руски превод ове Крмчије. Како се у њему находе тумачења Аристина који је живео у првој половини XII века, значи да пре овога времена није могао постати. Интересантно је да се у опису инвентара манастира Ксилурга од 1143 г. помињу ове руске књиге: Апостола 5, Параклитика 2, Октоиха 5, Ирмологија 5, Син ксара 5, Парамејник 1, Минеја 12, Патерика 2, Псалтира 5, Св. Јефрем, Св. Панкратије, Часловаца 5 и *Номоканон* 1 (исп. Акты русскаго на Святомъ Аѳонѣ монастыря св. Великомученика и Цѣлителя Пантелеимона, Кіевъ, 1873, 56—57). М. Н. Сперански се пита у својој расправи под називом Къ исторіи взаимоотношеній русской и югославянскихъ литературъ (ИОРЯС XXVI, 1923, 143 и даље): „Не былъ ли эго фотіевскій номоканонъ съ толкованіями Аристина“ (176[2]). Када би се на то питање могло потврдно одговорити, онда би тај Номоканон и био Крмчија руска о којој говоримо. Али то није сасвим сигурно, јер су Руси имали раније превод Номоканона и других редакција.

На основу свега овога можемо лако реконструисати ортографију руског оригинала Савине Крмчије: ы, ѥ иза вокала и у почетку речи; ю иза вокала и сугласника; є у значењу ѥ иза сугласника и ѧ у значењу ꙗ и старога ѧ (= у руск. *ја*) иза сугласника[1]).

[1]) По себи се разуме да је таквога ѧ у првом препису свакако било знатно више, па су га доцнији преписивачи замењивали знаком є или ꙗ према његовој употреби.

Као што се види, од краја XI века до краја XII и почетка XIII сачувала се у руским црквеним споменицима мање-више иста ортографија, која је послужила св. Сави да у извесном правцу реформише ону ортографију коју је он од куће донео. Како је то извршио, то смо видели. Ја бих за то могао навести и много друге грађе непосредно из руских споменика XII века, али мислим да је и ово што је досада изнесено и довољно и довољно убедљиво.

По себи се разуме да у препису Крмчије српскословенском редакцијом има српских народних особина и гласовних и формалних (исп. у прегледу код Јагића: вь у почетку речи прелази у ѹ, поред ѫ=оу, ѧ=є: слоужбє gen. sing. и сл., вьторога, м'нишьскога g. s. и сл., боудє, начнє и сл. обл. у 3 л. јд., накєдоѹ у 3 л. мн. и сл. (op. cit. 70—80).

10

Када је св. Сава око 1192 год. дошао у Свету Гору, у њој су руски калуђери имали стално насеље више од 100 година и били су у доста тесним везама са Србима. Овако описује сасвим кратко на основу излагања историкâ руске цркве М. Н. Сперански појаву руских монаха у Св. Гори и њихове односе према Србима до оснивања Хиландара.

Руси су се појавили у Св. Гори ускоро после 1071 године. Они су се настанили у манастиру Ксилургу, а 1089 год. прешли су у Пантелејмонов манастир где су остали до 1100 године. Њихово место у ман. Ксилургу 1091 год. заузели су Срби. Они су 1169 год. заузели и Пантелејмонов манастир где су остали до 1197—1199 год, до оснивања Хиландара. Врло је вероватно да су Руси између 1109 год. и 1169, када је Пантелејмонов манастир био у опадању, били међу Србима и по туђим манастирима, а нарочито у Ксилургу, на своме старом огњишту, којим су, и после оснивања Хиландара, владали Срби, а затим у Пантелејмонову манастиру, а такође и Ватопеду[1]).

Овај кратки историјат проф. Сперанског неће бити тачан. Он није критички проценио вредност закључака Пор-

[1]) Op. cit. 176.

фирија Успенског (Исторія Аѳона, III, гл. 8). По свему судећи руски монаси ман. Ксилурга и у XII веку били су многобројни и имућни када су 1169 г. могли преузети и обновити ман. св. Пантелејмона. Да су у њему бирани у другој половини XII в. за игумане Руси, то је показао врло убедљиво проф. А. Соловјев (исп. Byzantion VIII, 1933, 213—238 и засебно под називом Histoire du monastère russe au Mont-Athos, Belgrade, 1933, особито стр. 6—10). Ја нећу улазити у то, да ли је, као што казује Теодосије (Живот св. Саве, Београд, 1860, стр. 6 и 10), тачно да је један искусан „Русин" био међу онима који су Растка одвели у Св. Гору, и колико је времена св. Сава, дошавши прво у Пантелејмон, као што казују и Теодосије (op. cit. 12, 14) и Доментијан (Живот св. Симеона и св. Саве, Београд, 1865, 27, 124), проживео у њему. Али је поуздано да су сви Срби монаси и други који су у то време долазили у Св. Гору—били у блиским везама са Русима и њиховом писменошћу. Тако је исто несумњиво да је св. Сава, находећи се у руском манастиру св. Пантелејмона и у грчком Ватопеду, морао долазити у додир са Русима монасима и упознати се са њиховим црквеним књигама, којих је било—као што се види из кратког навода из описа инвентара ман. Ксилурга (в. напред стр. 259) — у знатном броју.

Али то не значи да су у Савиној школи, која је свакако била у Хиландару, радили Руси и да су чак они, као што тврди А. И. Собољевски, преводиоци Хиландарског типика [1]).

Уосталом о преводиоцу Хиландарског типика не слажу се научници. В. Јагић је претпостављао [2]) да, и поред тога што је преводилац познавао главне црте српског језика, он није био родом из чистих српских крајева. Он налази у томе преводу поред словенског и српскога елемента и трећи: бугарски или македонски (59). Собољевски на основу доста сумњивог речничког материјала сматра, као што је речено, да

[1]) ... „о переводѣ Типика мы считаемъ возможнымъ высказать предположеніе, что онъ сдѣланъ русскимъ монахомъ на Аѳонѣ" (op cit. 185).

[2]) Типик хиландарски и његов грчки извор, 1898, 61 (Споменик С. К. Академије XXXIV 1—66).

је руски монах извршио превод Хиландарског типика. М. Н. Сперански, примајући и Јагићево мишљење и Собољевскога, ипак је више за мишљење Собољевског[1]).

На чему заснива Јагић своје мисли о учешћу бугарске или македонске „стихије“ у нашем споменику?

Ко је год имао у рукама Хиландарски типик, чије су реченице често толико неповезане, чији се делови реченица тако мало слажу, признаће да се на основу *гредоу* м. *греды* или *греде* и још она два-три несигурна примера 3 pl. и part. praes. ништа поуздано рећи не може. Зато Јагић даје још већи значај прилозима *ига* (м. югда), *сьга*, *сега*, *кьги* и *тьги* (60). Али да ли ти прилози имају заиста такав значај? Ја нарочито истичем да се *тьги* находи и у Савином Карејском типику (9_{10}), *кьги* у једној повељи Милутиновој (Mon. serb. 63). Међутим и *сьга* (поред *сьги*) и *кьга* — находе се у нашим споменицима (в. Даничић, Рјечник из књиж. старина српских s. v.). Остаје још само *ига* које је заиста ретко. Али језички у њему нема ничег другог до оно што се находи у *къга* (наше *кьга*), *сьга* и *тъга*, јер оно претставља старо **јьга* које је морало дати фонетским путем *ига*. Према томе тамо где се употребљавало *кьга* и *сьга*, могло се употребљавати и *ига*.

Ако је *юдноущи* несрпско (исп. единоущи ХТ 134_{14}), по чему оно не може бити позајмица из црквенословенских текстова (исп. у Миклошићеву Lex. palaeosl. ту реч у многим споменицима српске редакције s. v. юдинѫшти), чијим је језиком и хтео да пише преводилац Хиландарског типика. Овакве прилоге употребљава писац ХТ у више махова: єдиноущи 132_{17}, 65_{18}, 40_{10}; исп. такође: многищи ХТ 58_{14}, 38_{17}; двищи ХТ 40_{8}, в҃щи ХТ 69_{5}, многащь ХТ 125_{7}. Али и КТ има двашчи 9_{9} као што и толики други наши споменици имају све ове прилоге. Још мање значаја има толи же м. по томь же, иако га је другом речју заменио Студенички типик (исп. нѣколи у ХПІ 69_{32}, ХПІ 3_{8}).

Према овим врло спорним цртама, које не могу доказивати да писац ХТ није био Србин, има цео ред неоспорно

[1]) Op. cit. 181—182.

српских особина, и у фонетици, и у морфологији које су се *омакле* преводиоцу ХТ (јер је он хтео да га преведе на црквени језик!) и које јасно показује да је он могао бити Србин. Њих у изобиљу наводи и Јагић (60).

Још је на слабијим ногама претпоставка Собољевскога. Пре свега он се позива на једном употребљено *вь обоучи* (ХТ 122 $_{15}$) као на црту која говори у корист руског преводиоца[1]) м. обоущи — „это, вели он, несомнѣннѣйшій руссизмъ, настолько яркій, что дѣлаетъ необходимымъ предположеніе о русскомъ происхожденіи перевода". Пре свега, да је то још убедљивији русизам него што је у ствари, једна реч једном употребљена у овакве врсте споменику не може бити још разлог за тако значајан закључак. Да ли је баш реч *обуча* тако „яркій" русизам? Међу богатом грађом Срезњевског уопште се у старим руским споменицима не налази реч *обуча*, већ обоуща (Мат. II 561), а *обȣвь*, као и данас, употребљава се од најстаријих времена. И код Даља поред *обувь* има и *обуванье*, и *обувка*, чак и црквено *обуща*, *обувенье*, *обувище*, чак и *обужа*, али и он нема *обуча* (в. Толковый словарь живого великорусскаго языка II 1612). Могло би се рећи да је то само могућни руски изговор старословенске речи који се преводиоцу омакао. Али тада бисмо очекивали још који паралелни случај. Видели смо колико заиста правих русизама има Иловичка крмчија; али овде од тога нема ни трага! Према томе, *обоуча* је грешка место *обоука* или *обоуща*. Колико је пута у Иловичкој крмчији *ц* употребљено место *ч* (исп. код Јагића, стр. 77), па је и овде могло бити узето *ч* место *ћ* (к). Да наведем цео низ оваквих или сличних грешака Хиландарског типика којима је врло тешко приписивати какав гласовни значај: боди м. боуди ХТ 65 $_{8}$, наоучавающ ХТ 107 (могао би неко и овде помислити на русизме, али је то врло тешко, пошто је овај пример усамљен), прѣвеликѣю ХТ 37 $_{21}$, б(ог)оу же вѣдѣ лъгать (место -ти), емоу пьроу въспрѥть емоу ХТ 47 $_{23-24}$, о тѣлѣсемь (м.—лесе) ХТ 53 $_{25}$, ѿтагнати (м. ѿвг-) ХТ 137 $_{9}$, еже боудеть двѣмı (м. -ма) или паче и тремь ХТ 147 $_{18-19}$, ваставити (м. на-) ХТ 75 $_{14}$, радь

---

[1]) Op. cit. 184.

(м. ради) ХТ 112_{24}, кощ(а) (м. ок-) ХТ 109_{19}, исп. такође и чтене (м. -ние) КТ 11_{10}, ıажь КТ 9_4 м. ıаждь (исп. напред ıаждь КТ 9_3). Све је остало још мање убедљиво. Реч *больница* употребљава се и у српским споменицима (исп. Akad. Rj. I 531), *печаловати, печаловати се, печально* — познати су и српским споменицима (исп. Даничића Рјечник из књижевних старина српских II 297), затим реч *каша*, иако је Даничић није забележио у „старинама", ипак се од најстаријих времена употребљава у народу (исп. Akad. Rj. IV 8 84). Чак кад би се узело да реченица: тебѣ больше дано, а мнѣ позлѣе (op. cit. 185) заиста „въ первой своей части звучитъ скорѣе по-русски, чѣмъ по-болгарски или по-сербски" (l. c.), то би значило само да је преводиоцу ХТ из руских, али тако исто може бити и из старословенских споменика, остао у памети тај израз и да га је он унео у свој текст.

На тај начин докази о преводиоцу Русу тако су исто слаби као и о преводиоцу Бугарину. Али то не значи да се и код нашег преводиоца, а и у другим споменицима писаним у Хиландару у Савиној школи, не виде по негде и утицаји руских текстова као и бугарских. Јер су се споменици једне редакције преписивали другом, и у новом препису могло је остати трагова раније редакције или ранијих редакција.

И тако, иако ми је несумњиво да је у основици Савине Крмчије — Крмчија рускословенске редакције, тако ми је несумњиво да у основици Хиландарског типика није ни рускоцрквени ни македонско-бугарски текст. Њему је у основици црквеносрпски текст на који је Евергетидски типик непосредно превођен за употребу Хиландара.

11.

Из овога свега излази да је св. Сава кад је дошао у Св. Гору, наишао на знатан број руских монаха у помињатим манастирима у којима је — до подизања Хиландара и Кареје — пробавио. Није чудо што је он своју ортографију усавршио тамо где му је руска ортографија могла помоћи (писање ıа и ѥ у почетку речи и иза вокала), а тамо где му она није могла помоћи (у писању ѥ иза сугласника и у писању ıа иза сугласника), остајало је по старом. Тако је и

Глигорије дијак, вероватно сасвим независно од св. Саве, црпао из истог извора. То исто вреди за писца Хиландарског типика. Код њега је, у оним случајевима у којима руска азбука није могла помоћи, веза са старом нашом азбуком, сличном азбуци у Мирослављеву јеванђељу, — још много јача (исп. правило о претварању *ы* у *и* углавном иза *к*, *г*, *х*; исп. о томе код мене Глас LXII (1901) 220 и даље). Када се узме колико су различне словенске ћирилске азбуке утицале једне на друге — овај утицај не би био тако велики.

Али то не би морало значити да се тиме и ограничавао руски утицај на оне људе који су — као писац Хиландарског типика — отпочињали књижевни рад у Хиландару, окупљени око св. Саве. Ја мислим да трагова таквих утицаја има баш у писца Хиландарског типика.

И Хиландарски типик, као и неки други споменици наши, употребљава ѧ. Обично се мислило да је то претстављало продужење традиције Мирослављева јеванђеља у којем се употребљавало и ѧ и ѫ. Али то неће бити тачно. Пре свега, да се у томе огледа продужавање традиције Мир. јев., ми бисмо очекивали, ма и врло ограничену, употребу и знака ѫ; међутим тога нема. Уосталом, само по себи, могло би се допустити да писац Хиландарског типика, или школа из које је он изашао, одбаци ѫ, а задржи ѧ. Али би тада ваљало да ѧ има какву нарочиту службу. Међутим оно такве службе у Хиландарском типику нема, већ се ставља тамо где се ѧ стављало у руској азбуци, у руским књигама. Руска је ортографија у то време од два некадашња знака ѫ и ѧ имала само ѧ и стављала га је иза сугласника да се њиме обележи ꙗ (управо умекшани сугласник испред *а*). И Хиландарски типик ставља ѧ иза сугласника, али да њиме обележи обично *е*. Док ѧ у руској азбуци има нарочиту функцију, јер се ꙗ писало једино у почетку речи и иза вокала, дакле, када се њиме обележавало ј+а, тј. і+а, а ѧ је значило (cons)′+*a*, дотле ѧ у Хиландарском типику нема никакве нарочите функције, већ се — и то кад је писцу падало на памет — стављало место *е*, али само иза сугласника (деси се који пут и иза умекшаног сугласника, али — као што је познато — у овом споменику у том положају стоји *е*) Ево примера.

ащѧ 92_{13}, 93_{19}, 124_{4} — безврѣмѧньными 56_{3}, — бл(а)жѧнаго 91_{10} — братѧ (voc.) 60_{15}, 109_{8} — боудѣтѧ 66_{17}, 138_{22} — вашѧ 36_{4}, вашѧго 87_{10}, вашѧмь 138_{24} — вл(а)д(и)ч(и)цѧю 90_{17-18} — волѧю 99_{14} — врѣмѧ 86_{14} — всѧ 47_{26}, 98_{18}, 99_{19} — всѧдрьжителѣ 72_{9} — вьведѣтѧ 87_{11} — вьз(ь)дающѧ 95_{17} — вьзлоублѧнаꙗ 92_{26}, 135_{23} — вьзмѣтѧ 77_{13-14} — вьнимаитѧ 123_{10} — вѣньцѧ 59_{26} — добродѣтѧльное 143_{11} — д(оу)шѧсп(а)сномь 45_{8} — Єврѧѡмь 99_{4} — ежѧ 86_{1} — естѧ 100_{5} — єщѧ 107_{4} — жѧ 66_{4}, 93_{18} — жѧлающаго 148_{5} — живоущѧ 56_{16} — зритѧ 121_{13} — игоумѧнь 76_{4}, $_{18}$, 87_{5}, 88_{2}, 95_{22}, 103_{6}, 104_{2}, 143_{25}, игоумѧна 75_{21}, игоумѧне 103_{23}, игоумѧномь 55_{4}, 99_{6}, 102_{9}, игоумѧниѥ 76_{5} — избираетѧ 148_{4} — излѣзьшѧ 78_{5} — иматѧ 38_{26}, 73_{6} — имѧ 147_{20} — имѧте 148_{23} — имѣитѧ 36_{23}, 132_{23} — искашѧ 26_{20} — исповѣдаитѧ 48_{9}, 49_{2} — исправлѧниѥ 91_{7} — ищоущѧ 48_{14} — квашѧно 64_{19}, 67_{6} — кѧлінаго 113_{14} — клоучарѧ 117_{7} — лоубитѧ 100_{5} — лоучѧ 122_{8} — мѧ 41_{26} — мѧсопоуста 92_{20} — мѧтание 55_{13} — мѧте се 56_{1}, мѧтоущоу се 55_{17} — можѧть 102_{14} — начѧло 96_{25} — нашѧ 125_{21}, нашѧи 123_{23}, 134_{15}, 139_{7} — нѧ 51_{4}, 58_{5}, 60_{9}, 121_{1}, 146_{21} — нѧго 138_{12} — нед(ѣ)лѧ 63_{11}, нѧд(ѣ)ли 48_{8} — нѧмь 117_{18} — неꙗвлѧноѥ 60_{13} — ніколижѧ 96_{10} — ѡбличітѧлоу 104_{13} — ѿкриітѧ 47_{20} — ѿмѧтоу сѧ 60_{26} — ѿставитѧ 87_{12} — ѻ(ть)чѧ 34_{8} — пѧмѧть 124_{22} — пачѧ 120_{5} пиетѧ 38_{25} — пиющѧ 66_{18} — повинѧмь се 98_{25} — повсѧгда 122_{2} — под(о)битѧ се 121_{15} — поидетѧ 34_{16} — покарѣитѧ се 99_{7} — помышлѧнеи 39_{23} — понѧже 120_{6}, понѧжѧ 133—134 — послоушаитѧ 77_{12} — потьцѣтѧ 145_{18} — примѧмь 59_{12} — пристанѣтѧ 47_{17} — притѧжанию 122_{25} — приходитѧ 121_{17} — причещѧниꙗ 39_{17} — пріѥмлѧ 97_{13} — прѣбываитѧ 99_{12} — прѣвышѧ 71_{14} — прѣдьстатѧльства 87_{10} — прѣиѧтою 72_{19} — прѣставитѧ 87_{9-10} — прѣстоупитѧ 148_{22} — поустынежітѧлѣ 147_{21} — поутѧмь 148_{6} — работаитѧ 91_{11} — радуитѧ се 91_{12} — рекинтѧлие 122_{4} — свещаитѧ 87_{7} — сѧ 38_{16}, 40_{9}, 46_{1}, 51_{4}, 57_{1}, 59_{6}, 60_{19}, 69_{11}, 74_{19}, 86_{22}, 87_{13}, 90_{14}, 93_{1}, $_{8}$, 123_{3}, 143_{24} — себѧ 38_{9}, 140_{12}, 144_{22} — скрьбитѧ 121_{18} — сп(а)саитѧ се 138_{21} — ставлѧнию 117_{6} — створивьшѧ 94_{5} — стѧжавати 59_{5} — стѧжаниемь 105_{7} — сьврьшаѥтѧ 121_{14} — сьглѧдоующа 91_{16} — сьгрѣшѧнихь 147_{16}, сьгрѣшѧниꙗ 50_{3-4} — сьмѣрѧньство 95_{9} — сьтѧжано 136_{23} — сьтѧчете се 94_{23} — сѣдалищѧ 147_{18} — тѧлеса 145_{20} — тѧлесьно 101_{21}, тѧ-

леснои 48_{17} — тѧчете 122_{25} — трапѧзѣ 115_{10} — трьпещѧ 99_{16}— тьщещѧ 99_{21} — оуказавшѧ 94_{14} — оупваѥтѧ 120_{19} — оупокоитѧ 121_{23} — оутврьждающѧ се 99_{15} — хощетѧ 75_{21}, 95_{1}, хощѧть 77_{5} — хранітѧльноѥ 133_{4} — чѧда 92_{25}.

На ових 178 случајева употребе ѧ иза сугласника, ја сам забележио само *привидна* три отступања: ѧже 103_{16}, ѧзе 58_{6} и сиѧ 92_{6}; привидним их ја називам зато што су се и они изговарали са сугласником испред ѧ=е, дакле: *јеже*, *језе* и *сије*; али *ортографски* ипак отступају. И, сем тога, забележио сам свега једанпут—ѧ употребљено сасвим у руском духу: сьхранѧюще 100_{7}, дакле, у смислу *а* иза умекшаног сугласника.

До очигледности је јасно да се наш писац у стављању ѧ само иза сугласника находи под утицајем руске ортографије. Можемо се само запитати: 1) да ли ова употреба ѧ не сведочи, у смислу претпоставке проф. Собољевског, да је и овај типик препис са рускога текста и 2) зашто је писац Хиланд. типика употребљавао уопште ѧ када оно није имало никакву одређену функцију и није имало — сем у једном случају — онај смисао који је тај знак имао у руској ортографији.

На прво питање морамо негативно одговорити. Јер ако има *један* пример који би говорио у корист те претпоставке, има их на стотину и више који говоре против тога: то су сви примери где се ѧ ставља место и старога *е* и онога које је постало од носног *ę* као: аще, безврѣмѧньными, бл(а)жѧнаго, братѧ (voc.), коудѣтѧ и сл., да узмем од почетка како су наведени. На друго питање могло би се овако одговорити. Писац Хиландарског типика знао је да се и у нашим старим црквеним споменицима — као што је на пр. Мирослављево јеванђеље — употребљава ѧ; па кад је видео његову употребу и у руској ортографији, он га је узимао и у своју — на руски начин — предајући тако својој ортографији архаичнији карактер, а употребљавајући га по ономе главном смислу који је тај знак имао у нашим споменицима (тј. ѧ=е).

Што се тиче облика, ту ће бити сасвим мало утицаја руских текстова. Можда би се он могао констатовати у о-

блицима loc. pl. типа метанниѩхъ 32_{13}, пѣтниѩхъ 91_{17}, 118_{5}, чтениѩхъ 91_{17}, обѣтованниѩхъ 145_{2}, вьхожденниѩхъ 118_{6}, вьпрашаниѩхъ 104_{7} и сл.; али и у Миросл. јеванђ. находимо једном на распютиѣхъ (Куљбакин, op. cit. 52). Тако исто могло би се помислити да се у овим gen. plur. neutr. огледа руски утицај: дѣѩнеи 102_{12}, ѿданеи 132_{5}, почтенеи 143_{10}, чтенеи 137_{12}, ѡглашенеи 137_{11}, прѣгрѣшенеи 51_{26}, оунынеи 59_{11}, скѣдѣнеи 47_{7}, с(ве)щенеи 40_{24}, помышленеи 33_{18}, 39_{23}, повелѣнеи 16_{8} и сл., нарочито ако се ти облици испореде на пр. са gen. pl. таквих именица у ХПII: чоувьствии 69_{28}, ѥвнглии 69_{22} или баш и у овом споменику: g. pl. пѣнии ХТ 15_{2} ѣдении вашихъ ХТ 149_{25}, правословныхъ повелѣнии ХТ 86_{21}; али се такви облици, иако ретко, находе и у Миросл. јеванђ. (на пр. прѣгрѣшенеи, Куљбакин op. cit. 51). Дакле, као што се види, ту се тај утицај не може сматрати као сигуран. Утолико пре што и код *u* основа имамо тај наставак (-еи) и у Миросл. јев. и у ХТ, а тако исто и у другим споменицима ове епохе (ХПII, КТ и сл.)[1]).

У другим правцима показује црквени језик ХТ везу са језиком ранијих наших споменика. Врло су типични за ХТ облици у којима се на крају два и сажимају у једно, као: loc. sing. neutr. говѣнии ХТ 111_{25}, трьпѣни ХТ 110_{27}, роукодѣлании ХТ 107_{24}, изложении ХТ 107_{2}, ськазании ХТ 105_{4}, одавании ХТ 103_{12} и многи други; dat. loc. s. fem.: крати ХТ 111_{13}, 104_{6}, 113, 134_{15}, 125_{11}, 95_{18}, 92_{23}, кели ХТ 148_{9}, 146_{7}, литоургии ХТ 54_{12} и мн. други; nom. acc. du. к҃ ѣдении ХТ 68_{3}, к҃. карении 65_{10} и сл.; loc. pl. пѣнiх(ь) ХТ 71_{15}, сьхожденихъ ХТ 87_{21}, сьгрѣшѫнихъ ХТ 147_{16}. Такви се облици находе и у Миросл. јев. (Куљбакин, op. cit. 51) и у другим споменицима тога времена: крати (dat. s.) КТ 7_{10}, крьщении (l. s.) ХПII 67_{1}, потрѣбовании ХПII

---

[1]) Исп. ст(а)стеи ХТ 86—87, 48_{20}, двьреи 18_{10}, дѣтеи ХПII 69_{9}, чак и: писменеи ХТ 137_{11}, чiсменеи ХТ 132_{6}, наравно све то поред людии (g. pl.) ХПI 3_{26}, $_{28}$, днии (g. pl.) КТ 9_{4}, нѣконихъ вещии ХТ 87_{16} и сл.; исп. још и: днемь (i. s.) КТ 9_{5}, $_{6}$, колемь ХТ 139_{4}, г(оспо)демь ХТ 57_{7} — дѣтемь ХПII 67_{22}, заповѣдемь ХПII 70_{3}, гостемь ХТ 103_{14}, телесемь ХТ 53_{22} — заповѣдехъ ХТ 90_{14}, пѣснехъ ХПII 67_{33}, вещехъ ХТ 87_{3}, 14_{16}, ХПII 70_{7}, вѣтвехъ 68_{4}, паметехъ ХТ 53_{2}; чак и правдехъ ХПII 70_{24}.

70_{33}, ієкнглнхъ ХПІІ 70_{4} и сл.[1]). И у другим случајевима имамо слично. Ја ћу навести још један занимљив и типичан пример за језик овог текста. Писац Хиланд. тип. употребљава у дативу једн. код придева наставак -омоу (-емоу) (телесномоу 53_{13}, ч(н)стомоу 49_{4}, д(оу)шевномоу 49_{4}, кьнѣшьнемоу 107_{12} и сл.), али у истом падежу партиципа, који у његову домаћем говору нису постојали, он има увек наст. -оумоу као што имају црквени споменици (на пр. Мир. јев.): могоущоумоу 93_{23-24}, имоущоумоу 50_{26}, 77_{10}, испытающоумоу 93_{17} и увек тако; само двапут бывьшемоу 54_{8}, 117_{11}.

Из овога се види да је у то време већ преводилац Хиландарског типика владао традиционалним црквенословенским језиком који се у његово време употребљавао у нашим споменицима Као и на св. Саву и на њега је у извесној мери утицала руска ортографија; у осталоме он је био у органској вези са језиком тадашње наше писмености. Остаје нам још да се задржимо на народним особинама и Хиланд. типика и осталих споменика о којима говоримо, не бисмо ли тако идентификовали њихов говор са дијалектима њихова времена.

12

Црта нашег народног језика има у свима делима Савине епохе, како гласовних тако и морфолошких. Да наведем само понешто из развитка гласова Тако кь (=въ-, вь-) у почетку речи прелази у свима у оу (ȣ): ȣ често у ХТ (126_{1}, $76_{9, 10, 15}$, 94_{15}, 115_{18}, 148_{9}, 139_{19-20}, 57_{21}, 64_{14}, 88_{4}, 45_{18}, 26_{8}, $19_{14, 15}$ и др.), КТ (6_{8}, 7_{5}, 8_{12}, 13_{6}), ХПІ ($3_{13, 25, 20, 21, 17, 30}$ и сл.) ХПІІ (69_{1}, 70_{19}, 70_{24}), оутор(ни)кь ХТ (68_{7}, 64_{9}), оутороми ХТ (57_{25}), оузети ХТ (148_{21}), оузимати КТ (7_{6}), оудворила се ХПІІ (67_{31}); често писање место р умекшаног (дакле, рѣ, ра, рю и сл.) — р тврдог (дакле, ра, рȣ и сл.) показује да је у то време р тврдо народна особина (наравно, оно је знатно раније очврсло): манастыроу ХТ (53_{17}, 140_{15}, 119_{7}, 72_{7}, 75_{4}, 113_{12}, 103_{26}, 106_{2}, 105_{25} и сл.), пастыра ХТ (17_{3}), пастыроу

[1]) У ХТ налазимо и у nom. и acc. s. (као у неким архаичним дијалектима нашим) и: на прѣгледани ХТ 123_{21}, на оутрьнеѥ славословн ХТ 43_{11}, Я ѡ нихъ же есть врачевани ХТ 46_{25}.

ХТ (108_{24}), ц(а)ра ХПІ (2_{23}), ц(е)с(а)ра ХТ (27_{18}, 76_{7} и др), ХПІІ (68_{32}), трапезароу ХТ (118_{15}), оудараемоу ХТ (36_{9}), сьматраю ХТ (61_{5}), разгараше ХПІІ (68_{19}) итд.[1]). Сваки од ових споменика има по који пример обележавања *ћ* — знаком *к*, *ђ* — знаком *г*: вракаю ХПІ ($3_{27, 29}$), аке ХТ (114_{22}), ХПІ (3_{25}), ХПІІ (70_{29}), помокию ХПІ ($1_{15, 20}$), ХПІІ ($67_{2, 7}$), Враники ХПІІ (70_{21}), Петровикь ХПІІ (70_{17}); тѹге ХПІ ($3_{19, 20}$), Ђѹрьгеко ХПІ (3_{24} — исп. напред стр. 227), о наслѣгени ХТ (26_{11}), Гоучевикь ХПІІ (70_{17}). Наравно, световни споменици су ово чешће употребљавали, црквени само у случају грешке писареве. Само је пука случајност што такве грешке немамо у КТ.

И међу облицима има велики број народних облика који се подједнако у свима овим споменицима налазе. Ја ћу и овде навести само по нешто примера из главних категорија.

У ген. једн. им. и прид. ж. р. са тврдим сугласником налазимо наст. е: вльне ХТ (113_{15}), слоужбе ХТ (68_{21}), м(о)-л(и)тве ХТ (55_{8}), вине ХТ (62_{22}), морьске (земле) ХПІ (1_{17}), грьчьке (земле) ХПІ (1_{18}), ХПІІ (67_{5}) и сл.; у accus. plur. masc. код имен. и придева -е: Грьке ХПІ (1_{6}), ХПІІ (66_{6}), Оугре ibid., новаке ХТ (35_{25}), ꙋлиѣнике ХПІ (3_{20}), посте ХТ (63_{8}, 67_{5}), ѡдроке ХТ (139_{14}), Добре Доле ХПІІ (70_{19}), за мрьтве ХТ ($92_{17—18}$), прѣпросте КТ (9_{11}), манастирьске лоуди ХПІ (3_{28}), у nom. и acc. plur. fem. именица и придева са тврдом основом такође -е: Рѣке (acc.) ХПІ (1_{19}), ХПІІ (67_{6}), прѣдьне год(и)не ХТ (41_{6}), панахиде (acc.) ХТ (91_{24}, $92_{17, 21}$), м(о)л(и)тве ХТ (61_{8}, 61_{14}), тамѣ ХТ ($60_{1, 6}$) итд.; у gen sing. придева и замен. -га: велиега ХПІ (1_{14}, 2_{21}, 3_{26}), ХПІІ (68_{3}, 66_{13}, 71_{1}), ХТ (64_{14}), грьчькога ХПІ (2_{23}), всакога ХТ (118_{3}), ХПІ (1_{4}), ХПІІ (66_{4}), инога кога ХПІ (3_{27}), га ХПІІ (70_{26}), мѣстнога ХПІІ (71_{2}), прькога ХТ (28_{16}), вольшега ХТ (108_{5}, 116_{18}), вашега ХТ (97_{11}), нѣкоюга ХТ (132_{6}), тога ХТ (116_{11}), сега (овога) ХТ (108_{8}, 132_{5}), инога ХТ (45_{16}), га ХТ (45_{14}), ега ХТ (56_{5}) и сл.; у dat. sing. придева -омоу: с(ве)томооу КТ (8_{7}, 11_{14}) д(оу)ховномоу КТ (6_{4}), телесномоу ХТ (53_{13}), ч(и)стомоу ХТ (49_{4}), тьмномоу ХТ (59_{27}) и сл.; исп. још енклитичне зам. у дат. као: моу ХПІІ ($68_{18, 29}$, 70_{27}), ХПІ (4_{2} bis), ХТ (118_{23}, 57_{20}, 50_{18});

[1]) Наводио сам примере из оних споменика који су умекшаност сугласника обично обележавали каквим нарочитим знаком.

у dat. loc. sing. fem. код придева -ои: шестои КТ (10_3), декетои КТ (10_3), с(ве)тои ХТ (37_8), ХПI (3_{17}), ХТ (37_8), страшнои ХТ (38_7), различьнои ХТ (94_{10}) и сл.; у loc. sing. masc. и neutr. код придева -омь: на страшьномь соудищи ХПI (4_3) и сл. Код глагола имамо у 3 л. јед. и множ. облике без -т: боуде КТ (8_{12}), приходе ХПI (3_{18}), мрьзи ХТ (60_{18}), е ХПI (4_2), нѣ ХПI (3_{30}), ю ХПII (70_{27}, 67_{29}, 66_4, 66_2, 67_9), прокльне ХПII, б(оу)доу ХПII (70_{30}), хоще ХТ (61_{12}), боуде ХТ (116_{8}, $_{10}$, 97_1, 148_{10}, 140_{24}), приме ХТ (86_6), да не мыне ХТ (134_7), аще ли не да ХТ (58_{22}) и многи др.; у 1 л. мн. *-мо*: нмамо КТ (11_2, $_4$, $_{13}$), не волимо ХТ (110_{18}), ѣмо ХТ (66_9), вькоушамо ХТ (68_6) и сл.

Ја у горњем прегледу нисам нарочито поменуо instr. sing. fem. именица и придева на *-вь*. Та се особина налази у свим споменицима сем Хилландарског типика: земловь ХПI (1_{11}), ХПII (66_{11}), келиωвь КТ (7_3, 8_{10}), срьбьсковь ХПI (1_{11}), ХПII (66_{11}), дановь ХПI (1_{15}), ХПII (67_2), б(о)жиювь ХПI (1_{15}, $_{19}$), ХПII божиωвь (67_2, 67_7), сиωвь ХПII (66_{11}, 67_2), ХПI (сиквь 1_{10}), сиковь КТ (8_2), товь КТ (7_3, 8_9, 8_{11}).

Иако је Карејски типик писан црквеним језиком, у њему се — као што се види — находи често та особина. То значи, да је св. Сава писао ХТ, она би се и у њему морала налазити. Како се она баш једино у ХТ не налази, који је много пута већи од свих осталих споменика заједно, искључено је да га је писао св. Сава. Ја сам то раније доказивао и на основу разлике међу ортографијом ХТ и КТ. Ово је сада само једна потврда више за то.

Све ове црте које сам досад наводио нису типичне за један крај наш, већ за све средњештокавске и новоштокавске говоре. На основу њих се не би могло говорити о томе из којег је краја преводилац Хиландарског типика. Али има у његову језику једне особине која нам допушта да знатно сузимо говорну територију којој је он могао припадати. У 1 л. множ. аор. Хиландарски типик има овакве облике: ωста-висьмо 144_{23-24}, рѣсьмо 133_2, ѿкратисьмо 50_{14}, оуказасмо 68_{20}, изидосмо 61_7, приложисмо 28_{26}, висмо 39_6, 96_{15}; ово *с* у 1 л. мн. находимо и онда када облици нису сасвим народни, што је ипак ређе него оно прво: заповѣдасмы 136_{11}, 140_{18}, рексмы 53_{24} $_{25}$, рѣсьмь 96_6; исп. и у 1 л. двојине: вьселисвѣ се 27_{21}.

То *-смо* показује да писац није могао припадати средњештокавском говору, јер се у њему употребљавало *-хмо*; а од новоштокавских — није могао припадати косовско-ресавском, са истог разлога; како у то време није још било формираног шумадиско-сремског говора, јасно је да је морао припадати говорима јужнога типа. Али се пита сада: да ли је припадао Рашкој, или Зети или Хуму.

Ја мислим да има у језику Хил. типика неких знакова по којима би се могло рећи да је његов писац припадао Зети.

Иако текст није граматички правилно написан, ипак се у њему падежи лепо разликују. Али налазимо неколико пута да се gen. plur. меша са loc. plur. : поменоутие прѣжде почивьшихь братиıахь нашихь (loc. у служби gen. plur.) 92_{4-5}, а ѿ оумрьшихь с(в)етыхь ѿ(ть)ць и брати нашѣи (отьць gen. plur. употребљен у служби loc. plur.) 92_{1-2}, ѡ етерѣхь инѣхь стр(а)стеи (исто) 48_{25} — 49_{1}, о оусопшихь ѡ(ть)ць н(а)шихь и братиѥ 124_{18} (овде се у другом делу, пишући *братиѥ*, писар повео за првим делом и механички узео gen. sing. место loc. sing., исп. горе о брати нашѣи). Можда се међу ове примере може ставити по чисменеи 132_{5-6} (исто онако као што има у gen. plur. писменеи XT 137_{11})[1]).

Мешање овако локат. и ген. мн. особина је црногорских говора (исп. *по зу̑бь̂ᵃ* и сл. облике у лок. мн. у источноцрногорским говорима, в. Мих. Стевановића, Источноцрногорски дијалекат, ЈФ XIII 70 и ЈФ XIV 161). Истина, употреба gen. pl. и за loc. pl. особина је и косовско-ресавских говора, али нас употреба аор. на *-смо* (у косовско-ресавском је говору, као и средњештокавском и староштокавском, *-хмо* > *мо* у 1 л. мн. аор.) у Хил. типику гони да га одвојимо од косовско-ресавског говора.

Могао би неко ставити питање, да ли је тада овај процес у црногорским говорима био завршен, тј. већ у XII—XIII веку. На то би се морало одговорити да једнакост gen. pl. са loc.

[1]) Ово по чисменеи место чисменьхь или чисменьмь претставља превод грчког πρόκρισίν τινα. Јагић га преправља (Споменик XXXIV 53) у придев почисменьнѣи као компаратив од чисменьнъ. Иако би то одговарало значењу πρόκρισις, ипак је то далеко од нашег текста и не би се слагао са речју на коју се односи. Овде је преводилац просто друкчије превео као често у XT.

pl. потиче од утицаја старога дуала у којем су та два падежа била једнака; а тај утицај је баш тада морао бити најјачи. Дакле, у осећању преводиочеву морала је бити могућност тога једначења коју је он исказао једначењем облика црквенога језика [1]).

Сем горњих примера, ја сам забележио и три примера мешавине accus. и locat. (за правац, време или место), што је такође особина зетских говора: агрипние... бытти вь нед҄ѣ(л)е же и кь вл(а)д(и)чне праздьники и вь прочихь с(ве)тыхь паметехь ХТ 52_{25}—53_{2} (у грчком је увек датив-локатив καὶ τὰς ἀγρυπνίας... γίνεσθαι ἐν τῇ πάσῃ κυριακῇ καὶ δεσποτικῇ ἑορτῇ καὶ ἐν λοιπῶν ἁγίων μνήμαις...), о запов҄ѣдь кь брати ХТ 98_{12}. Један сличан пример нашао сам и у ХПІ: и кьса елико дахь манастыреви оу С(ве)тоу Гороу да н҄ѣ тр҄ѣк҄ѣ ни моемоу д҄ѣтетеви, ни моемоу оунуоучетеви (ХПІ 3_{29}—4_{1}). И поред тога што овога мешања акузатива и локатива има данас у зетским говорима уз предлоге *у*, *о* и неке друге (исп. Мих. Стевановић, ЈФ XIII 104, 109—110), број је ових примера сувише мали да би се могли узети као некакво позитивно сведочанство; али заједно са напред наведеним ипак нешто значе.

Од облика би се могли навести у корист претпоставке о зетском пореклу писца Хиландарског типика ови заменички облици: н҄ѣчеса ХТ 118_{21}, 58_{15}, чегоки ХТ 100_{6}, егоке 104_{9}, који такође тек заједно са горњим особинама имају значаја.

Тако се, по моме мишљењу, може утврдити да је писац Хиландарског типика, који није владао у потпуности грчким језиком, и није био вичан превођењу са тог језика на црквенословенски језик српске редакције, — био по пореклу, вероватно, из Зете. Дошавши у Свету Гору и примивши ортографију св. Саве, он је тамо где му та ортографија није давала потребних знакова, остајао при ортографији сличној оној која се налази у Мирослављеву јеванђељу, само без јусова (ѫ и ѭ). Што је ипак ѫ употребљавао, то је чинио по угледу на руску ортографију тога времена, желећи придати своме делу што више црквени, архаични карактер.

[1]) Исп. о томе код мене, О двојини у словенским језицима, 1932, 120, 122, 133 и тамо наведену литературу.

*

Сада ћу још једном искупити овде на једном месту оно што истиче као резултат мојих разлагања у овој расправи.

Мирослављево јеванђеље у вези са споменицима Немањине епохе и са радом св. Саве допушта нам да загледамо у тамна времена развитка наше писмености у XII веку, а можда и нешто раније. Наравно, то не значи да је тиме исцрпено све што се о томе може још пронаћи или да су тиме обухваћене све могућности.

Почетак стварања српске редакције старословенских споменика пада у Зету око краја XI века, дакле у време када је међу нашим покрајинама Зета имала превласт. Зато се у нашој редакцији ћирилице одомаћило ь место старог ь и ъ, јер је полугласник у Зети у то време био реда *е*.

Судећи по развитку ортографије Мирослављева јеванђеља и оној ортографији која се распрострла по Хуму и Босни, може се закључити да је то била ћирилица са особинама глагољице: є = є и ѥ, ѣ = ꙗ и ѣ и само је било оу (ȣ) и ѩ; од сугласника био је за њу типичан знак ћ (ћ) који се употребљавао и за *ђ* и *ћ*.

Мирослављево јеванђеље својим особинама показује да је један од његових оригинала морао бити писан глагољицом и да се некад употребљавао и код католика (отуда реч мьша). У вези са тим находи се и карактер његових орнамената.

Основни текст (црним мастилом писан) МЈ израдио је, као што је већ раније било утврђено, неки Варсамелеон; а орнаменте и све натписе над читањима јеванђељским Глигорије дијак који је написао и крај рукописа (в. напред стр 214) и запис на крају.

Орнаменте и натписе над јеванђељским читањима Глигорије дијак је само тачно копирао, готово прецртао, тако да се у тим натписима не находе особине његове ортографије, већ основнога текста јеванђељског који је писао Варсамелеон. Због тога и натпис Жван Батиста (в. стр. 218), написан руком дијака Глигорија, само је тачна копија онога што је он нашао у своме узору, па зато и не може сведочити о њему да је био католик. То исто вреди за реч *мьша* у нат-

писима које је дијак Глигорије писао. Та је реч била у оригиналу са којега ју је он тачно прекопирао.

Карактер ортографије Глигорија дијака, који се огледао у ономе делу рукописа на крају који је он писао, упућује нас на претпоставку да је своју ортографију дијак Глигорије добио у оној средини у којој и св. Сава: под утицајем руских књига друге половине XII века, вероватно у Св. Гори.

Хумско-зетска ортографија добила је за време Немањино малу измену у замени знака ћ словима *к* и *г* за *ћ* и *ђ*, и према томе је ми називамо *рашком* редакцијом наше ортографије. Све друго је било као и у хумско-зетској ортографији. Ту су рашку ортографију употребљавали и Дубровчани у односима са Рашком, па су је применили и у писму Кулина бана од 1189 год. Како се та ортографија налоди и у Немањиној повељи од 1199 год., вероватно је да се она у Рашкој употребљавала и онда када је Растко добијао своје образовање и зато је врло вероватно да је он том ортографијом писао када је око 1192 год. отишао у Свету Гору.

*

Ту у Светој Гори св. Сава, бавећи се у Пантелејмону и Ватопеду, и читајући руске црквене рукописе, морао је убрзо увидети недостатаке своје рашке ортографије. Највећи недостатак, писање ѣ и за ꙗ, за право ѣ и за умекшани сугласник испред ѧ, он је одмах дефинитивно исправио, остављајући ѣ само за право ѣ и узимајући ꙗ за *ја* и каткада — поред ѧ — и за умекшан сугласник испред *а*. Руски правопис својим ѧ за бележење умекшаног сугласника испред ѧ није му могао помоћи и зато је он ту колебљив. Тако исто је под утицајем руских рукописа почео употребљавати ѥ за *је* иза вокала и у почетку речи; а како су они, према природи руског језика, имали *е* и за обележавање умекшаног сугласника испред *е*, што се слагало са Савином рашком ортографијом, то је и св. Сава остао при тој црти.

Св. Сава, подигавши са својим оцем Хиландар, засновао је у њему своју школу. Из те школе изашао је и писац хиланд. повеље Првовенчанога (XIII) и писац Хиландарског типика, који је био, вероватно, из Зете. Сви су се они служили

ортографијом Савином и само тамо где је она била неодређена, они су се ослањали на своју старију ортографију. Српски елементи свих споменика Савине епохе упућују нас на језик Рашке и Зете. Св. Сава је, вероватно, из тих области и узимао своје сараднике, као што је био на пр. преводилац Хиланд. типика. Када је доцније св. Сави устребао номоканон за уређење наше цркве, он је наредио да се за употребу наше цркве изради његов текст нашом редакцијом. Колико се може видети по текстовима који су до нас дошли, а нарочито по најстаријем од њих, Иловичкој крмчији, у основици тога нашег текста находи се руско-црквени превод XII века, који је удесио за нашу употребу неко од претставника Хиландарске школе св. Саве.

*

Ортографија св. Саве није савршена. Њени су главни недостаци необележавање умекшаних сугласника испред *а* и *е* (испред *а* недовољно обележавање); али она претставља несумњиво знатан напредак према ономе што је било дотле. Од дела у којима се она находи најрадикалнији је Карејски типик, текст који је, врло вероватно, сам св. Сава писао.

Ови недостаци или празнине Савине ортографије брзо су попуњене после њега; али док се није дошло да потпуно устаљене системе наше ортографије на бази реформе св. Саве и оних видика који су се њоме отварали, — у току XIII века видимо још многобројне остатке, у различним размерима, од оних особина његове ортографске системе које су се у њој доследно употребљавале. Остављајући та питања, ја бих још приметио да сама реформа ортографије није био један од циљева Савина рада уопште, већ је он за себе и за све оне који су под његовим руководством радили утврдио једну могућну, радну ортографију. Зато се у његовој школи не види она стега коју би претпостављала свака нарочито изведена реформа. Писци рукописа његове школе припадају више његовоме правцу рада неголи школи оличеној у непоколебљиво одређеним прописима. Зато су тада била могућна и мала размимоилажења. Тако се може протумачити ѧ у Хиландар. типику и још понека друга ситнија разлика код њих.